

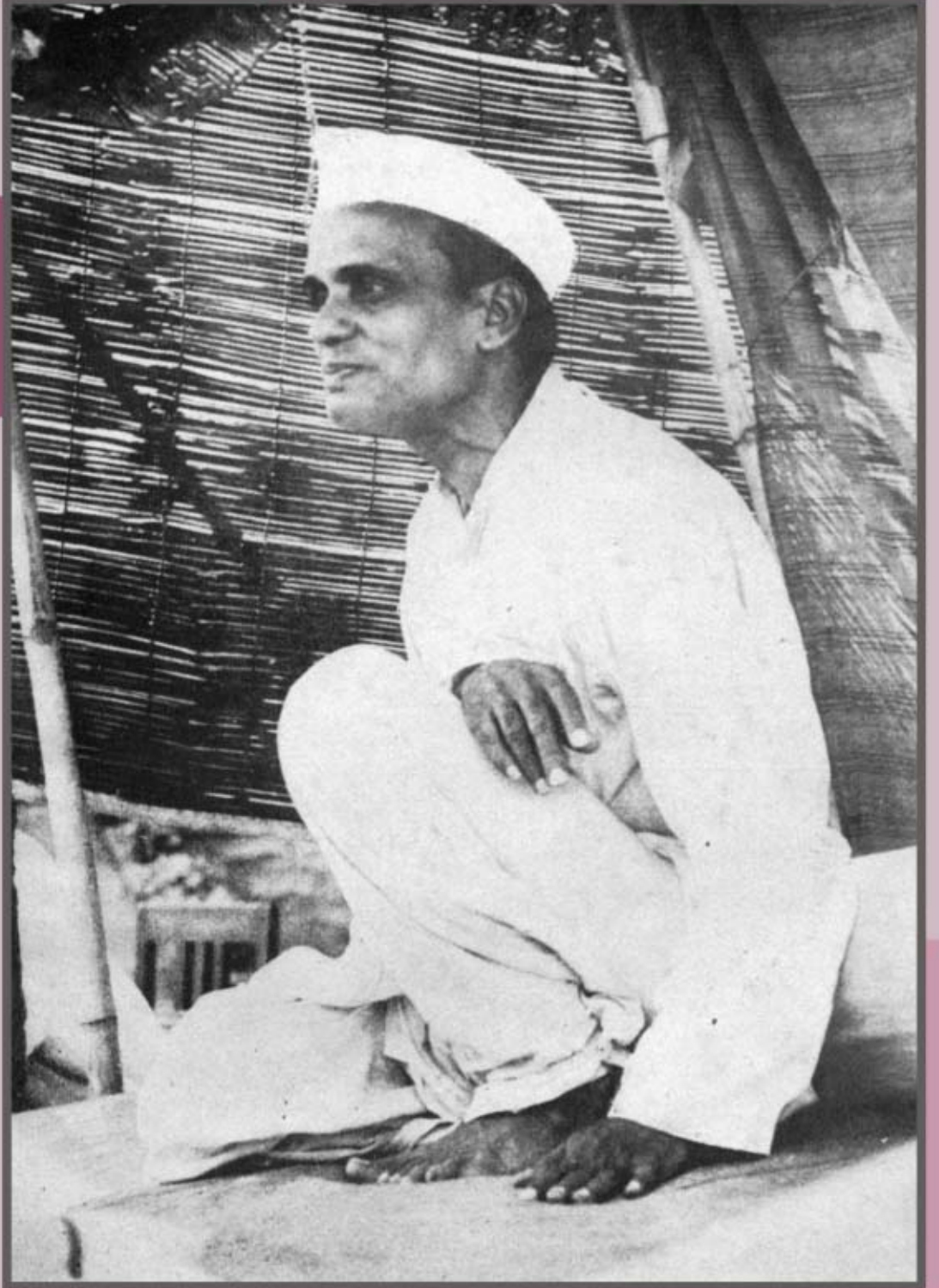
संस्थापक
साने गुरुजी

साप्ताहिक

साधना

शनिवार
१२ जून २०१०
मूल्य रु. १०/-

११ जून २०१०
साने गुरुजींचा
साठावा
स्मृतिदिन

“स्वराज्याच्या महान ‘साधना’ने आपण मानव्य फुलवायचे आहे. संस्कृती समृद्ध करायची आहे. त्यासाठी अखंड ‘साधना’ हवी. जीवन अनेकांगी आहे. जीवनाच्या क्षेत्रात, सर्व व्यवहारांत आपण साधकाच्या वृत्तीनेच वागण्याची धडपड केली पाहिजे. मी चांगला होईन, अधिक चांगला होईन हा ध्यास घेणे, यालाच पुरुषार्थ म्हणतात.”

-साने गुरुजी

(‘साधना’च्या पहिल्या अंकातील संपादकीयातून, १५ ऑगस्ट १९४८.)

‘साधना’च्या पहिल्या वर्धापनदिनाच्या मेळाव्यात साने गुरुजी, १५ ऑगस्ट १९४९, मुंबई.

साने गुरुजी : ६० व्या स्मृतिदिनी संस्मरण

स्थापण्या
समता शांती
ठेवुनी शुद्ध
साधनां ।
करिती साधना
त्यांना ठेवो
उत्स्फूर्त
साधना

साने गुरुजींना जाऊन आता साठ वर्षे म्हणजे साधारणपणे चार पिढ्यांचा काळ लोटला आहे, तरीही गुरुजींचे नाते आजच्या मुलामुलींशी टिकून आहे. जो मुलांचे मनोरंजन करतो, त्याचे नाते प्रभूशी जडेल असे गुरुजींनीच घोषित केले होते. तथापि नाते जडणारा तो प्रभू म्हणजे प्रत्येक नवी पिढी होय हे गेल्या सहा दशकांनी सिद्ध केले आहे. नव्या नव्या पिढीशी संभवनारे 'साप्ताहिक साधना'चे टिकाऊ नातेही गुरुजी-वचनाच्या या गर्भितार्थातच दडलेले आहे...

साने गुरुजींचा जन्म, जीवन आणि निर्वाण हे सर्व स्वातंत्र्यपूर्व काळाच्या व अवकाशाच्या परिघातीलच. व्यक्ती, समूह, संस्था, चळवळी, आंदोलने तथा एकूणच समाज या सर्वांची जडणघडण करणारी एक संस्कारसंहिता, एक मूल्यप्रणाली त्या कालखंडाच्या ऐतिहासिक वास्तवातच सक्रिय होती. निखालस अपूर्व व नव्या वसाहतकालीन प्रभावांनुसार नव्या प्रकारच्या सातत्यवाटा व बदलाच्या दिशा शोधण्याची, पत्करण्याची गरज होती. व्यक्ती, समाज यांना या नव्या आव्हानांनुसार सांस्कृतिक सातत्याच्या नव्या कल्पना, संकल्पना, विचार व कार्यक्षेत्रे धुंडाळण्याची आवश्यकता होती. त्याचप्रमाणे परिवर्तनाच्या नव्या दिशांची मूल्यात्मक अधिष्ठाने स्पष्ट वा उघड करण्याचीही निकड होती. साने गुरुजींचे जीवन व कार्य या दोन्ही प्रकारच्या ऐतिहासिक आव्हानांना जाणणारे व सामोरे जाणारे होते. सातत्य व बदल यांच्या कालोचित संहिता गुरुजींनी आपल्या आचारविचारांतून, लेखनातून, कार्यातून साकार केल्या. एकप्रकारे विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील सर्वकष भारतीय प्रबोधनाच्या सत्त्वधारांनी साने गुरुजींना घडविले व दुसऱ्या प्रकारे गुरुजींनी त्या सत्त्वधारांना स्वतःचे नामरूपही दिले, असे म्हणता येईल.

इतिहासपुरुषाच्या कठीण व कठोर मागण्या भागविण्यासाठी गुरुजींजवळ काय होते? खरे तर, स्वतःचे असे अस्तित्वच त्यासाठी त्यांच्या ठायी होते. एक भावनाशील, कविहृदय त्यांच्याजवळ होते, अहोरात्र स्वतःशी अंतःकलह करणारी एक तुकारामीय आध्यात्मिक आच होती, प्रेमाच्या धर्माचे तत्त्वज्ञान होते, त्यागाचे व अपरिग्रहाचे व्रत होते, समाजासाठी, देशासाठी सर्वस्व झोकून देण्याची ध्येयवादी समर्पणबुद्धी होती, विलक्षण निर्भयता होती आणि मुख्य म्हणजे भावनेने ओथंबलेली, भावनांच्या शाईतून अखंडपणे लेखन करणारी लेखणी एका हातात होती; तर दुसऱ्या हातात अवतीभवतीची जळमटे, घाण निपटून काढणारी झाडूही होती. ही सर्व जन्मजात व अभ्याससाधित दैवी गुणवत्ता त्यांनी सांस्कृतिक सातत्याच्या व परिवर्तनाच्या नव्या महाकथनासाठी (Discourse) पणास लावली.

साने गुरुजींना नवी इतिहाससुसंगत मूल्यप्रणाली निर्माण करण्याची खरे तर गरजच पडली नाही. टिळकवादातून, गांधीवादातून, मार्क्सवादातून, समाजवादातून आणि टॉलस्टॉय-प्रणीत साहित्यशास्त्रातून त्यांना मूल्यकल्पना वेचता आल्या. रामकृष्ण परमहंस, विवेकानंद, रवींद्रनाथ टागोर यांच्याही सारसबागेतून त्यांनी विचारतत्त्वांची फुले गोळा केली. इतिहासाचार्य राजवाडे, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, शिवछत्रपती, गौतम बुद्ध, श्रीकृष्ण, विनोबा, महंमद पैगंबर, भगिनी निवेदिता, यांसारखी किती नावे सांगायची? गुरुजींचे रूपांतरित साहित्य त्यांच्या या वैश्विक विचारसंचयाची ओळख करून देते. आधुनिकांच्या बहुतेक सर्व मूल्यवान वैचारिक व वाङ्मयीन संहिता आत्मसात करून त्यांच्याच आधारे गुरुजींनी ऐतिहासिक नियतीने नेमून दिलेले सातत्य-बदलाचे आपले संभाषित सिद्ध केले, आपले तत्त्वज्ञान रचले.

१२ जून २०१०
वर्ष ६२ / अंक ४४

● संपादक :
नरेंद्र दाभोलकर

● कार्यकारी संपादक :
विनोद शिरसाठ

● सहयोगी संपादक मंडळ : अभय टिळक (अर्थकारण), राजा शिरगुप्ते (सामाजिक), अवधूत परळकर (सांस्कृतिक), संजय भास्कर जोशी (साहित्य)

● हे साप्ताहिक मुद्रक, प्रकाशक नरेंद्र दाभोलकर यांनी ब्ल्यू बर्ड (इंडिया) लिमिटेड, पुणे ४ येथे छापून, साधना साप्ताहिक, ९२६ सदाशिव पेठ, बॅ.गाडगीळ रस्ता, पुणे ४११०३०. येथे प्रकाशित केले.

● दूरध्वनी : वर्गणी, पत्ता व अंकासंबंधी, (०२०) २४४५१७२४. संपादक : टेलिफॅक्स : २४४५१७२४

E-mail : weeklysadhana@gmail.com ● web : www.weeklysadhana.com

● वार्षिक वर्गणी : व्यक्तिगत रु. ४००/-, संस्थांसाठी रु. ५००/- साधना मीडिया सेंटर :- (०२०) २४४५१६३५

● (अंकात व्यक्त झालेल्या सर्वच मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.)

● मुखपृष्ठ : गिरीश सहस्रबुद्धे : Mob. 9850150488

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात मराठी, संस्कृत, इंग्रजी इत्यादी भाषांतून उपलब्ध असलेले विचारधन परिशीलनपूर्वक आत्मसात करणे ही गोष्ट आपण समजतो तेवढी सोपी नक्कीच नाही. विशेषतः गुरुजींच्या फाटक्या जिण्यात, चळवळींच्या व कारावासाच्या धबडग्यात, प्रायश्चित्ताच्या आणि उपोषणांच्या चक्रनेमिक्रमात हे वैश्विक विचारधन मिळवणे, वाचणे, समजून घेणे, त्याचे लगेच मराठीत रूपांतर करणे हा एक प्रचंड प्रयास होता, अडथळ्यांची शर्यत होती. नुसता व्यासंग करणे शक्य असते, पण केलेल्या वाचनाचे-व्यासंगाचे इतरांसाठी, समाजासाठी कर्तव्यबुद्धीने मराठीकरण करणे ही गोष्ट म्हणजे व्रतांचे व्रत म्हटली पाहिजे. गुरुजींच्या या अनुवादननिर्मितीची आजची प्रस्तुतता काय हा प्रश्न महत्त्वाचा नाही. महत्त्वाचे हे आहे की, आपल्या कालावकाशाच्या ज्या ऐतिहासिक मागण्या होत्या, सातत्य व बदल यांच्या नव्या कालोचित आधारतत्त्वांना शोधणे व व्यक्त करणे ही जी त्या कालखंडाची साद होती, तिला साने गुरुजींनी सक्रिय विधायक प्रतिसाद दिला. सर्वस्व झोकून प्रतिसाद दिला. इतिहासपुरुषाच्या सादेला प्रतिसाद देण्याचा जो आदर्श गुरुजींनी निर्माण केला, त्याला आज, उद्या, परवा कायम प्रस्तुतता आहे, सार्वकालीन प्रस्तुतता आहे हे महत्त्वाचे होय.

भारतीय संस्कृतीच्या सातत्यमूल्यांचा शोध साने गुरुजींनी 'भारतीय-संस्कृती' या पुस्तकातून घेतला. आज या त्यांच्या संस्कृतिविचारासंबंधी मतभेद होऊ शकतील. याचे कारण संस्कृतिविचारांची प्रमाणके आज बदलली आहेत. गुरुजींच्या भारतीय संस्कृतिविवेकावर अभिजनदृष्टीचे सावट आहे, असेही कोणी म्हणू शकेल. पण याला महत्त्व नाही. साने गुरुजींना भारतीय संस्कृतीसंबंधी काहीएक शाश्वत सिद्धांतन करावयाचे नव्हते. त्यांना भारतीय संस्कृतीसंबंधी स्वकालीन कालपुरुषाशी संवाद करायचा होता. आपल्या संस्कृतीच्या सातत्याचे आधारभूत आयाम कोणते संभवतात आणि का, या प्रश्नाचा उलगडा करावयाचा होता. गुरुजींचा भारतीय संस्कृतिविवेक हा या संस्कृतीला प्रदीर्घ काळ टिकवून ठेवणाऱ्या व यापुढेही प्रदीर्घ काळ टिकवू शकणाऱ्या आधारतत्त्वांचा शोध व बोध होता, एक प्रकारची Discovery of Indian Culture होती. या ग्रंथरूपाने साने गुरुजींनी सातत्याच्या संदर्भातील आपले एक ऐतिहासिक कर्तव्य पार पाडण्याचा प्रयत्न केला, असेच म्हटले पाहिजे.

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीतील परिवर्तनवादी मूल्याधार शोधण्याचेही इतिहासदत्त कार्य गुरुजींनी पार पाडले. या संदर्भात आयुष्याच्या अंतिम पर्वात त्यांनी पंढरपूरचे विठ्ठलमंदिर हरिजनांना खुले करण्यासाठी जे प्राणांतिक उपोषण केले आणि तेही म.गांधींच्या सूचनेला झिडकारून, ते उल्लेखनीय आहेच. गुरुजींनी आपल्या जीवनाच्या खानदेशपर्वात कामगार-शेतकऱ्यांची आंदोलने घडवून आणली, छोडो भारत चळवळीत गुप्तपणे कार्य केले हेही महत्त्वाचे.

तथापि गुरुजींचे परिवर्तनवादी मूल्यशोधन ठळकपणे त्यांच्या विपुल वाङ्मयनिर्मितीमधून साकार झाले. गुरुजींची प्रत्येक साहित्यकृती म्हणजे आधुनिक परिवर्तनवादी मूल्याचा आविष्कार आहे. त्यांची प्रत्येक स्वतंत्र व रूपांतरित साहित्यकृती एक नवा माणूस, नवे मानवीसंबंध, नवे मानवतावादी ध्येय प्रक्षेपित करणारी आहे. 'श्यामची आई' परिवर्तनवादी माणसासाठी एक अपरिवर्तनीय अशी निर्मिती होय आणि खरे तर, सांस्कृतिक सातत्याच्याही आधुनिक संदेशाची साद आहे.

गुरुजींच्या परिवर्तनशील प्रतिसादाचे माध्यम मुख्यतः साहित्य होते, भाषणे होती व साप्ताहिक साधना हेही होते. त्याला दोन बाजू होत्या : एक म्हणजे तत्कालीन रूढ, लोकप्रिय वाङ्मयीन परंपरा व कल्पना यांना गुरुजींनी सरळ नकार दिला आणि बोधवाङ्मयाचा, जीवनासाठी वाङ्मयाचा एक खळाळता प्रवाह निर्माण केला. साहित्य घडते ते घडविण्याच्या मूल्याने हीच त्यांची धारणा होती. तत्कालीन समाजाने गुरुजी-वाङ्मय स्वीकारले, ते केवळ त्यामागील जातिवंत कळवळ्यामुळेच नव्हे, तर त्यातून एक सर्वांगीण, सर्वस्पर्शी भावसंस्कृती तरलपणे अस्तित्वात होती म्हणून! साने गुरुजी वाङ्मयाच्या माध्यमातून एक चिरनूतन भावसंस्कृती निर्माण करते झाले. ही भावसंस्कृतीच खरे तर मनुष्यसमाजातील हरएक परिवर्तनवादी अजेंड्याची प्राणभूत घटक होय. अखेर माणूस भावसंस्कृतीत जगत असतो, हे खरेच आहे.

गुरुजींच्या भावसंस्कृतिप्रधान परिवर्तनवादाला मोठी मूल्यात्मक प्रतिष्ठा प्राप्त झाली, ती त्यांच्या प्राणार्पणाच्या निर्णयाने व कृतीने! गुरुजीप्रणीत भावमूल्यात एका व्यापक मानवतावादी अपराधी जाणिवेचा - guilty conscience चा - मौलिक घटक होता. त्यांच्या विचारात व वाङ्मयातच केवळ नव्हे, तर आचारातही तो होता. म्हणूनच आपल्या परंपरेने हरिजनांचा केलेला गुन्हा, अपराध मान्य करून त्याचे प्रायश्चित्त घेण्यासाठी त्यांनी पंढरपूरसाठी प्राणांतिक उपोषण केले. ही अपराधी भावना या भल्या माणसाने दीर्घ काळपर्यंत मनोमन वागवली, सहन केली.

गुरुजींच्या प्राणार्पणाच्या निर्णयामागे असेच एक दुखरे अपराधी मानस होते, असावे असे वाटते. ते म्हणजे म.गांधींच्या हत्येचा महापराध. ही अपराधी भावना केवळ एकवीस दिवसांच्या उपोषणाने शमली नाही. ती त्यांच्या देहमनाला पुढील सुमारे अठ्ठावीस महिने पोखरत राहिली. भावसंस्कृती, भावमूल्य आणि त्यांतील मानवतावादी अपराधी जाणीव यांची अपूर्व, धक्कादायक व शोकात्म परिणती म्हणजे गुरुजींचे प्राणार्पण!

गुरुजींच्या या उदात्त, कृतिप्रवण भावमूल्याला, भावसंस्कृतीला चिरंतन प्रस्तुतता आहे. डॉस्टोव्हस्कीने म्हटले आहे, "We all are guilty for all of us." गुरुजींच्या भावसंस्कृतीचा संदेशही हाच आहे. त्याला जरामरण कसले? गुरुजी खरे तर कवी होते. सेंट जॉन पर्स या कवीने म्हटले आहे, "It is enough for the poet to be the guilty conscience of his time."

जॉन पर्स हा नोबेल पारितोषिक-विजेता कवी होता. सच्च्या कवीने आपल्या काळाचे अपराधी मन जपावे, व्यक्त करावे, जिवंत राखावे, असे तो म्हणतो - साने गुरुजींनी मृत्यूच्या मार्गे आपल्या काळाचे अपराधी मन जगविले, जागविले असे म्हणता येईल.

आजउद्याच्या कालपुरुषाला अशा गुरुजीकडून अधिक काय हवे?

— रा. ग. जाधव

Mob. 9404227215

साने गुरुजींचे वाङ्मय

ज्येष्ठ पत्रकार
प्रभाकर पाध्ये यांचे
'तीन तपस्वी' हे पुस्तक
१९४६ मध्ये प्रकाशित झाले,
त्या पुस्तकात पाध्ये यांनी
गोपाळ गणेश आगरकर,
वामन मल्हार जोशी आणि
साने गुरुजी या तिघांच्या
व्यक्तित्वांचा व विचारांचा
वेध घेतला आहे.
गेल्या वर्षी पाध्ये यांच्या
जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने
'अगस्तीचे अंगण' हा गौरवग्रंथ
(संपादक - विलास खोले व
रेखा इनामदार-साने)
प्रकाशित झाला आहे.
'तीन तपस्वी'मधील
साने गुरुजींवरील दोन लेख
(पुनरुक्ती टाळून)
एकत्रित स्वरूपात,
'अगस्तीचे अंगण'मध्ये
समाविष्ट केले आहेत.
अगस्तीचे अंगणमधील
तो लेख पुनःप्रकाशित
करीत आहोत.

कोकणात माझे एक वृद्ध चुलते आहेत. पाऊणशे वर्षांच्या आयुष्यात एकाच ललित कृतीशी त्यांचा संबंध आला. ती म्हणजे साने गुरुजींची 'श्यामची आई!' मध्य हिंदुस्थानात एका सब-जजांच्या घरी मला एकच मराठी पुस्तक आढळले. त्याचे नाव 'श्यामची आई!' 'श्यामच्या आई'च्या आजवर नऊ-दहा आवृत्या निघाल्या आहेत.

या पुस्तकाच्या या अलौकिक लोकप्रियतेचे रहस्य काय आहे? लोकांना - सर्व प्रकारच्या, सर्व प्रकृतींच्या, सर्व प्रांतांच्या लोकांना - ही कृती इतकी हृदयंगम का वाटते? या आईच्या आठवणीत कोकणच्या संस्कृतीचे करुणरम्य चित्रण आहे; पण कोकणचे किंचितदर्शनही झालेले नाही अशा लोकांवर या पुस्तकाची इतकी मोहिनी का? निव्वळ कलात्मकदृष्ट्या या पुस्तकात अनेक दोष आहेत आणि तरीही अनेक चोखंदळ टीकाकार ते आर्त अंतःकरणाने वाचताना का आढळतात?

मला वाटते, याचे उत्तर एवढेच, की या पुस्तकात कलात्मक विश्वात्मकता असो वा नसो, त्यात एक अनपेक्षित भारतीयता आहे. गेल्या काही वर्षांत कोकणच्या मध्ययुगीन जीवनाचा जो न्हास झाला; आधुनिक जीवनाच्या घणाखाली कोकणचे परंपरागत जीर्ण जीवन जे कोलमडू लागले त्याच्या या पुस्तकात आढळणाऱ्या भावनार्त चित्रणात वाचकाला आधुनिक हिंदुस्थानच्या सामाजिक न्हासाचे थोडेसे दर्शन होते- आणि त्याचबरोबर हिंदुस्थानच्या आत्मिक सामर्थ्याचीही प्रतीती येते. श्यामच्या आईच्या भोवतालचे सारे वातावरण वादळले होते. आजूबाजूला इमारती कोसळत होत्या, जीवन उद्ध्वस्त होत होते; पण त्या साऱ्या विध्वंसनात ती माऊली आपल्या आत्मबलाच्या, अचल जीवनमूल्यांच्या, प्रेममय व्यक्तित्वाच्या जोरावर खंबीरपणे उभी होती. साम्राज्यशाहीच्या विदारक शोषणाने हिंदुस्थानच्या उज्ज्वल जीवनाचा न्हास झाला, पण हिंदुस्थानचा चारित्र्यशील आत्मा नष्ट झाला नाही, भारतीय संस्कृतीची थोर मूल्ये नाहीशी झाली नाहीत. 'श्यामच्या आई'त याचा प्रतीकात्मक प्रत्यय येत नसेल काय?

श्यामच्या आईला खुद्द गुरुजींच्या जीवनात काय स्थान आहे, ते त्यांनी स्वतःच सांगितले आहे. या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत गुरुजी लिहितात, 'अनंत निळ्या आकाशाच्या पार्श्वभूमीवर लहानसा चंद्र मिरवतो, त्याप्रमाणे श्यामच्या कथांच्या पार्श्वभूमीवर मातृप्रेमाचा चंद्र मिरवत आहे.' या मातृप्रेमाने गुरुजींचे सारे जीवन रंगून निघाले आहे. सुगंधित झाले आहे. गुरुजींचे जीवन हा मातृप्रेमाचा (मातेचा आणि मातेबद्दलच्या प्रेमाचा) सुसंस्कृत आविष्कार आहे. श्यामच्या मुखाने गुरुजी म्हणतात, 'गड्यांनो, माझ्यात जे काही चांगले आहे ते माझ्या आईचे आहे. आई माझा गुरू, माझा कल्पतरू. तिने मला काय काय दिले! तिने मला काय दिले नाही? सारे काही दिले. प्रेमळपणाने बघावयास, प्रेमळपणे बोलावयास तिनेच मला शिकविले. मनुष्यांवरच नव्हे, तर गायीगुरांवर, फुलापाखरांवर, झाडामाडांवर, प्रेम करावयास तिनेच मला शिकविले. अत्यंत कष्ट होत असताही तोंडातून ब्र न काढता शक्य तो आपले काम उत्कृष्टपणे करीत राहणे हे मला तिनेच शिकविले. कोंड्याचा मांडा करून कसा खावा व दारिद्र्यातही सत्त्व न गमावता कसे राहावे हे तिनेच मला शिकवले. आईनेच माझ्या जीवनात अन्तर ओतले.'

भारतीयांच्या जीवनात मातेने जे अत्तर ओतलेले आहे याची जाणीव या पुस्तकाच्या वाचनाने तर होतेच; पण भारतीय संस्कृतीच्या अत्तराचा सुवासही त्याने दरवळू लागतो आणि वाचकाला एक नवी व्यापक दृष्टी प्राप्त होते. खुद्द गुरुजींना ही दिव्य दृष्टी किती उत्कटतेने लाभली असेल, याची सहज कल्पना येईल. आपली आई गेल्यावर गुरुजींनी आपले मातृप्रेम व्यापक केले आणि भारतमातेमध्ये आपल्या आईचे प्रेमळ, कर्तव्यतत्पर रूप ते पाहू लागले. मानवाचे प्राचीन पूर्वज हे मोठे कवी होते हे ओळखायला वेदांचे वाचन केले पाहिजे असे नाही. जन्मभूमीला मातृभूमी म्हणण्याचा संकेत ज्यांनी निर्माण केला ते निःसंशय कवी होते; मोठे उदात्त प्रकृतीचे कवी होते. गुरुजींनी आपल्या मातृभक्तीचा ओघ भारतमातेकडे वळविला. लहानपणी आईकडून ते प्रेमळपणा, त्याग, सेवाबुद्धी, वीरवृत्ती इत्यादी जे अमोल सद्गुण शिकले, त्यांचा आविष्कार आता एका विशाल मातृभक्तीत होऊ लागला. मातृभक्त साने अव्वल दर्जाचे राष्ट्रभक्त बनले.

मातेकडून घेतलेले सारे संस्कार सान्यांच्या राष्ट्रभक्तीत दिसतात. प्रेमळपणा आणि सत्त्वशीलता हे त्यांच्या जीवनपुष्पाचे रंग आणि सुगंध आहेत. ज्या उत्कट निरपेक्ष प्रेमाने त्यांच्या मातेने मथुरेसारख्या मोलकरणीचा परामर्श घेतला, त्याच उत्कट निरपेक्ष प्रेमाने ते हिंदुस्थानातल्या सर्व दलित वर्गांशी वर्तन ठेवीत असतात. मोठ्या गाईवर त्यांच्या मातेची जी भक्ती होती तिचाच आविष्कार सान्यांच्या प्रेममय अहिंसावादात झालेला आहे. सावित्रीचे कठोर व्रत सान्यांच्या आईने जसे स्वतःच्या सौभाग्यासाठी आचरिले, तसेच त्यागाचे व्रत भारतमातेच्या सौभाग्यासाठी साने आचरीत आहेत. जे कष्ट त्या माऊलीने सत्त्वशीलतेने सोसले, तसेच कष्ट, तशीच आत्मकठोरता, तसाच आत्मत्याग साने गुरुजी भारतमातेच्या उद्धारासाठी करीत आहेत.

प्रेमळपणा हा साने गुरुजींच्या रक्तातच उतरला आहे. ते अतिशय भावनाशील पुरुष आहेत. त्यांच्या भावनाशीलतेचा अनुभव त्यांच्या वाङ्मयात वा वक्तृत्वात विशेषतः वक्तृत्वात अविरतपणे येत असतो. ते बोलू लागले म्हणजे क्षणार्धात भावनावेगात शिरतात आणि त्यांचा शांत, सौम्य, निरागस चेहरा एकदम बदलून जातो. ज्या चेहऱ्यावर क्षणापूर्वी निर्विकार शांती होती, तिथे एकाएकी भावनांचा प्रक्षुब्ध वन्ही पेटलेला दिसतो. ज्या नेत्रांत पारिजातकाच्या फुलांची प्रसन्नता होती, तेथे अग्निफुलांची दीप्ती दिसू लागते. आणि ज्या आवाजात निर्झराचे निर्मळ माधुर्य होते, तेथे तुफान सागराचे तांडव भासमान होते.

पण हे क्षणभरच. कारण क्षमाशील प्रेमळपणा हा सान्यांच्या जीवनाचा स्थायीभाव आहे; आणि म्हणूनच त्यांच्या वाङ्मयात, वक्तृत्वात आणि व्यवहारात प्रेमरसाचा वर्षाव होत असतो. भावनेच्या भरात ते एखाद्यावर तुटून पडतात; पण लगेच त्यांचा प्रेमात्मा जागृत होतो आणि 'माझा कोणावर टीका करण्याचा उद्देश नाही हो, टीका झाली असेल तर क्षमा करा' असे उद्गार ते अनुतापाच्या स्वरात काढतात. त्यांच्या वाङ्मयात अगर वक्तृत्वात

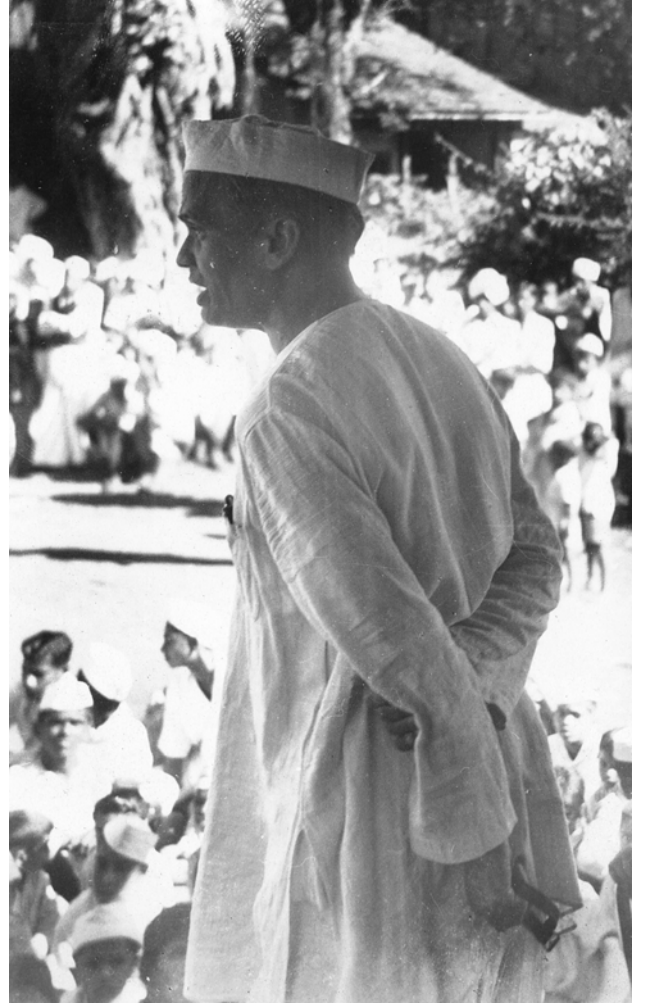
शांत, सौम्य, प्रसन्न प्रेमळपणालाच आद्य स्थान असते. क्षमाशील, सात्त्विक, अनाग्रही वृत्तीचाच प्रत्यय अधिक येतो. आणि येथेच विशेषतः (त्यांचे वक्तृत्व ऐकत असताना) कै.वामनराव जोशांची एकसारखी आठवण येत असते. 'टु अंडरस्टँड ऑल इज टु फरगिव्ह ऑल' हे वामनरावांच्या जीवनाचे सूत्र होते. सान्यांचेही तसेच आहे. फरक असला तर एवढा की, 'टु अंडरस्टँड ऑल' हा वामनरावांचा आद्य प्रयत्न असे व त्यातून त्यांची क्षमाशीलता निर्माण होत असे, तर क्षमाशीलता ही सान्यांची प्रकृती असल्याने सर्व जाणून घेण्याकडे (विरोधकांच्या अडचणींची दखल घेण्याकडे) त्यांची वृत्ती धावते.

वामनराव जोशींप्रमाणेच साने गुरुजी हे सत्त्वशीलतेची मूर्ती आहेत. सार्वजनिक जीवनात शुचिता आणि सत्त्वशीलता यांची निष्ठा राखण्याची आगरकरांची परंपरा वामनरावांनी चालविली आणि वामनरावांची परंपरा आता साने गुरुजी चालवीत आहेत. या सत्त्वशील वृत्तीमुळेच साने गुरुजी क्वचित कठोर होऊ शकत असतील. आपल्या मुलांना वळण लागावे म्हणून त्यांची आई क्षणभर कठोर होत असे. त्याचीच ही आवृत्ती! ती कठोरता नव्हती, तर कर्तव्यपरायणता होती. कठोरता असलीच तर अखेरीस ती आत्मगतच होती. तिचा त्रास इतरापेक्षा त्या माऊलीलाच अधिक झाला. या आत्मगत कठोरतेतच आत्मत्यागाचा जन्म झाला होता. या आत्मत्यागाच्या अग्निदिव्यास साने गुरुजी सदैव तयार असतात. या बाबतीत ते सेनापती बापटांचे सच्छिष्य शोभतात. त्यांच्या जीवनात असल्या कठोर आत्मत्यागाचे प्रसंग अनेकदा आले (किंवा त्यांनी ते ओढवून घेतले). त्यांचा आत्मत्याग म्हणजे आत्मार्पण, स्वतःचे प्राण पणाला लावण्याचा निर्धार. अमळनेरला एकदा टोलर्टेक्स दूर करविण्यासाठी, व एकदा प्रताप मिलच्या मालकांनी 'लॉकअप' उठवावा म्हणून सान्यांनी प्राणार्पणाची घोषणा केली. पुढे एकदा काँग्रेसचे सभासद दोन लाख व्हावे म्हणून त्यांनी २१ दिवसांचा उपवास केला. १९४४ साली नाशिकच्या बंदीगृहात त्यांनी कम्युनिस्टांविरुद्ध अन्नसत्याग्रह केला. पण या सर्व प्रसंगांबद्दल एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे, की ते प्रसंग म्हणजे त्यांच्या अखंड त्यागी जीवनाचे नुसते उद्रेक होत. क्रांती ही जशी उत्क्रांतीची एक उत्कट अवस्था असते, तसे सान्यांचे प्राणार्पण निश्चयाचे आहे. हे त्यांचे जीवन हा एक अखंड पेटलेला त्यागयज्ञच आहे, एक अखंड होम आहे. या यज्ञात, या होमात मनुष्याचे जीवन कणाकणांनी पेटून विशुद्ध होत जाते अशी त्यांची क्रियाशील श्रद्धा आहे. भारतीय पुराणांत अग्निदिव्याच्या अनेक कथा आढळतात. ती केवळ प्रतीके होत. पण गुरुजींसारख्यांच्या त्यागमय, अग्निमय जीवनाचे त्यांना अर्थ प्राप्त झाला आहे. गुरुजींना या अखंड अग्निदिव्याची स्फूर्ती त्यांच्या आईकडून मिळाली. या त्यागाग्नीच्या ज्वालांनी त्यांचे विद्यार्थिदशेतले जीवनही उजळलेले होते, हे 'श्याम' या पुस्तकावरूनही ध्यानात येते. विद्यार्थिदशेनंतरच्या अध्यापन-कालातही गुरुजी या त्यागमय जीवनाचे विशुद्ध होत होते, सत्त्वशील बनत होते. साने गुरुजी क्रांतिवादी आहेत. पण बाह्य जीवनातल्या क्रांतीअगोदर आंतरजीवनात क्रांती झाली पाहिजे अशी महात्मा

गांधीप्रमाणेच त्यांचीही निष्ठा आहे. महात्मा गांधी हे आजच्या युगातले एक महान क्रांतिकारक आहेत. पण आजच्या जगाचा हा महापुरुष आयुष्याच्या सुरुवातीस एक अगदी सामान्य माणूस होता. गांधीजींच्या विद्यार्थिदशेची कथा वाचताना जर कोणती गोष्ट प्रत्ययास येत असेल तर ती ही की, गांधीजी हे बहुतेक सर्व बाबतींत इतर समवयस्क मुलांपेक्षा कमी होते, पण त्यांची इच्छाशक्ती जबर होती. या इच्छाशक्तीस त्यांच्या मातेने सत्प्रवृत्त केले आणि या जोरावर गांधीजींनी आपल्या जीवनात विराट क्रांती केली. एका काळची अतिसामान्य व्यक्ती आज असामान्य झाली आणि दिवसेंदिवस हे माहात्म्य वाढत आहे, त्यांचे अंतःतेज विकास पावत आहे. साने गुरुजींचे अगदी असेच आहे.

साने गुरुजींनी स्वतःच्या जीवनात क्रांती केली, सत्त्वशीलता ओतली आणि नंतरच ते राष्ट्रीय अग्रिदिव्यात शिरले. १९३१-३२ च्या कारावासात, नाशिकच्या बंदीगृहात, रोच नावाच्या जेलरने त्यांचे सत्त्वहरण करण्याचे अनेक प्रयत्न केले; पण त्यात त्यांच्याच अधःपाताची अंतिम दशा झाली. साने गुरुजींच्या सत्त्वशीलतेच्या तेजाने नोकरशाहीच्या नेत्रास अंधत्व आले; एवढेच नव्हे तर कित्येक काँग्रेसभक्तांनाही ते तेज सहन होईनासे झाले. ज्यांची काँग्रेसभक्ती विशुद्ध देशप्रेमातून निर्माण न होता सत्ताभिलाषेतून निर्माण झाली होती अशा काही काँग्रेसश्रेष्ठींना (अधिकारग्रहणाच्या कालात) साने गुरुजींच्या तेजाचा उपद्रव वाटू लागला आणि आजसुद्धा ऑगस्ट-आंदोलनाचा उज्ज्वल आणि उदात्त पुरस्कार करणाऱ्या साने गुरुजींची काही काँग्रेस नेत्यांना अडचण वाटू लागली आहे; पण गुरुजींचा त्याला इलाज नाही. त्यांची काँग्रेसभक्ती सत्ताबाज राजकारणातून स्फुरलेली नाही. सत्ताभिलाषेने दूषित झालेल्या वातावरणात आपला जीव गुदमरतो असे ते स्वतःच म्हणतात. विशुद्ध, त्यागी, सत्त्वशील देशप्रेमातून त्यांची काँग्रेसभक्ती स्फुरलेली आहे. भारतमातेच्या उद्दारासाठी त्यांनी आपल्या जीवनाचे हवन आरंभिले आहे. या जीवनयज्ञातल्या अग्नीच्या स्फुल्लिंगांनी सत्ताबाज पुढाऱ्यांना चटके बसले, तर त्याला कोण काय करणार?

साने गुरुजींचे क्रांतिवादी जीवन त्यांच्या आंतरजीवनाशी सुसंगत असल्याने, त्यांच्या क्रांतिवादाची उभारणी त्यांच्या अंतःक्रांतीवर झालेली असल्याने, सत्तालोभासारख्या असंगत प्रेरणेने त्यांचा क्रांतिवाद स्फुरलेला नसल्याने, त्यांचे विचार आणि उच्चार यांत विसंगती नसते. किंबहुना मि.लुई फिशर यांनी गांधीजींच्या 'मोठ्याने विचार करण्या'बद्दल जे लिहून ठेवले आहे ते गुरुजींनाही लागू पडते. फिशर म्हणतात, 'पार्ट ऑफ द प्लेजर ऑफ इन्टिमेंट इंटरलेक्चुअल कॉन्टॅक्ट विथ गांधी इज दॅट, ही रिअली ओपन्स हिज माइंड अँड अलौज् द इन्टरव्हुअर्स टू सी हाउ द मशिन इनसाइड वर्कस् - अँक्चुअली ही थिंक्स अलाउड अँड द एन्टायर प्रोसेस इज फॉर द रेकॉर्ड.' साने गुरुजींच्या जाहीर व्याख्यानातसुद्धा हा अनुभव येतो. तोंडून अविरत वाग्धारा स्रवत असताना आतले विचारांचे यंत्र कसे चालले आहे, याचेच जणू आपल्याला दर्शन होत असते. अंतिम प्रामाणिकपणाचा हा परिणाम आहे.

'श्यामची आई' हे पुस्तक ज्याप्रमाणे गुरुजींनी अंतःकरणात साठवलेल्या 'आईच्या बोलां'चा आविष्कार आहे, त्याप्रमाणे त्यांचे सारे वाङ्मय हे भारतमातेच्या सांस्कृतिक बोलांचा आविष्कार आहे. भारतीय संस्कृती आणि भारतीय वाङ्मय यांच्यावर साने गुरुजी यांची अपार निष्ठा आहे. गुरुजी जरी एम.ए. झाले असले आणि पाश्चात्य वाङ्मयाचे रससेवन जरी त्यांनी यथेच्छ केले असले तरी त्यांच्या वाङ्मयाचा वृक्ष भारतीय वाङ्मयाच्या जीवनरसावरच पोसलेला आणि प्रफुल्लित झालेला आढळेल. गुरुजींची संस्कृत वाङ्मयावरची भक्ती आणि त्या वाङ्मयाचा अभ्यास आश्चर्यकारक आहे. संस्कृत वाङ्मयाचे खरे कलात्मक रससेवन त्यांनी केले आहे. त्यांची वाणी आणि लेखणी प्राचीन साहित्याच्या सत्त्वाने आणि सौंदर्याने सिद्ध झालेली आहे. त्यांच्या वाङ्मयाचा विषय आणि रस संस्कृत साहित्याच्या अभिजात संदेशाने स्फुरलेला आहे असे म्हटले असता चालेल. म्हणूनच फार मोठी ललितप्रज्ञा नसूनही साने गुरुजींचे

वाङ्मय रसरंग झालेले आहे. सान्यांचे स्वतंत्र वाङ्मय (उदा. पुनर्जन्म, क्रांती वगैरे) त्यांच्या प्राचीन साहित्य अगर पौराणिक दंतकथा यांनी स्फुरलेल्या वाङ्मयाइतके (उदा. त्रिवेणी, आस्तिक, गोड गोष्टी) गुणसंपन्न वाटत नाही, याचे कारण हेच असावे. मराठी लेखनात संस्कृत (विशेषतः वैदिक व पौराणिक) वाङ्मयाचे सत्त्व ओतणारे साने गुरुजी हे आजचे एकमेव मराठी लेखक आहेत.

साने गुरुजी यांचे हे कार्य फार थोर आहे. आपल्या प्राचीन वाङ्मयाचे वैभव हिंदी विद्यार्थिवर्ग विसरत चालला आहे. हरिवंश, पांडवप्रताप, रामायण कथा, स्त्रीगीते, दंतकथा इत्यादी गोष्टींनी पूर्वीच्या विद्यार्थ्यांची अगदी बालवयातच प्राचीन साहित्याशी, दुरून का होईना, पण ओळख होत असे. परंतु अलीकडे (संस्कृतचे मूठभर प्रौढ विद्यार्थी सोडल्यास) विद्यार्थ्यांना प्राचीन वाङ्मयाची काही कल्पनाही असत नाही. प्राचीन वाङ्मयाबद्दलचा धार्मिक अभिनिवेश अर्थातच सोडा; पण त्या वाङ्मयात जे अपार काव्य भरून राहिले आहे ते विसरण्याचा भारतीयांना काय अधिकार आहे? पण पाश्चात्य विद्येच्या विपरीत उत्साहामुळे आमचा विद्यार्थिवर्ग (आणि वाचक-लेखकवर्ग) या काव्याला पारखा होत आहे. प्राचीन साहित्याबद्दलची ही अनास्था दूर करण्याचे कार्य साने गुरुजी आणि कालेलकर हे दोन लेखक करीत आहेत. अर्थात् साने आणि कालेलकर यांच्या प्रकृतीत फरक आहे. कालेलकर हे जातिवंत कवी आहेत. प्राचीन साहित्य आणि संस्कृती यांच्यात जे काव्य आहे त्यामुळे त्यांचे कविहृदय आकर्षित झाले असे वाटते. साने गुरुजीही हाडाचे कवी आहेत, पण काव्यापेक्षा प्राचीन साहित्य आणि संस्कृती यांतील सद्गुणांच्या आणि सद्भावांच्या सुवासानेच त्यांचे चित्त अधिक वेधून घेतले आहे. प्राचीन साहित्य आणि संस्कृती यांच्याइतकेच त्यांच्या भौगोलिक अधिष्ठानांबद्दल कालेलकरांना आकर्षण वाटते. प्राचीन भारतीयांनी हिंदुस्थानातल्या सर्व निसर्गसुंदर स्थानांभोवताली वाङ्मय आणि दंतकथा यांचे वलय निर्माण करून ठेवले आहे. कविप्रकृती कालेलकरांना हे वाङ्मय व या दंतकथा यांच्याइतकेच त्या स्थानांचेही आकर्षण वाटते. कालेलकरांचे निसर्गवेड असाधारण आहे. साने गुरुजींना निसर्गाचे वेड नसेल असे नाही. पण निसर्ग ही आपली माता आहे; मातेची थोरवी जाणायची असते, तिच्या सौंदर्याने वेडावून जायचे नसते. साने-कालेलकरांच्या दृष्टीतल्या या सूक्ष्म फरकामुळे त्यांच्या संस्कृतनिष्ठ वाङ्मयातही फरक पडला आहे. हा फरक जाणून घेण्यासाठी नर्मदेच्या सहस्रधारांची कथा घेऊ या. नर्मदेला स्वतःच्या सामर्थ्याचा गर्व झाला तेव्हा सहस्रार्जुनाने तिला आपले सहस्र बाहू पसरून अडवण्याचा प्रयत्न केला, त्या वेळी क्रुद्ध झालेली ती सामर्थ्यशाली शिवपुत्री नर्मदा त्याचे बाहू फोडून सहस्रधारांनी वाहू लागली. कालेलकरांना या कथेतल्या भव्य रूपाइतकेच महेश्वरजवळच्या सहस्रधारांचे आकर्षण वाटे. साने गुरुजी बहुधा त्या शिवपुत्रीच्या सामर्थ्याचेच स्तवन करतील. यमुनेच्या पाण्यात गोपाळांनी हात धुतल्यावर जे शितकण पाण्यात पडत, ते खावयास

स्वर्गातील देव (माशांच्या रूपाने) येत (श्यामची आई, पृ. ५५) या हरिविजयातल्या कथेतील गोपाळांचे स्वातंत्र्यप्रेम गुरुजींना मोहिनी घालते; पण काकासाहेब कालेलकर त्या कथेतल्या काव्यमय कल्पनेवर खूष होऊन जातील. एकदा विश्वामित्र वसिष्ठांची कामधेनू बळजबरीने नेऊ लागले तेव्हा त्या कामधेनूने स्वतःच्या अंगच्या शक्तीतून हूण, यवन, बर्बर, म्लेंच्छ इत्यादींचे सैन्य निर्माण केले. या महाभारतातल्या कथेत साने गुरुजींना हिंदुस्थानच्या भावी विशाल राष्ट्रीयत्वाचा संदेश आढळतो, पण कालेलकर कामधेनूच्या ठिकाणी विराट शक्ती कल्पिणाऱ्या व्यासांच्या प्रतिभेनेच मोहून जातील असे वाटते. प्राचीन वाङ्मयातून अशी सद्गुणांची, सत्त्वाची, सद्भावांची, राष्ट्रीय सौभाग्याची स्फूर्ती घेण्याचे सामर्थ्य गुरुजींच्या ठिकाणी असल्यामुळे भारतीय साहित्यात आणि संस्कृतीत समतेचा उदात्त संदेश त्यांना आढळतो. भारतीय संस्कृती या समतेच्या, अद्वैताच्या संदेशाने सिद्ध झालेली आहे अशी त्यांची निष्ठा आहे, व ही त्यांची निष्ठा 'भारतीय संस्कृती' या त्यांच्या पुस्तकात प्रतिभापूर्ण पद्धतीने व्यक्त झाली आहे. या विशाल निष्ठेमुळेच त्यांना मृत्यूतही जीवन आढळते आणि प्राचीनातही अर्वाचीनाचा साक्षात्कार होतो. साने गुरुजींच्या अद्वैतवादात अर्वाचीन साम्यवाद आणि प्राचीन भारतीय मूल्ये यांचा सुंदर मिलाफ झालेला आहे. गुरुजींचे जीवन आणि वाङ्मय यांची जी आश्चर्यकारक मोहिनी राष्ट्रभर पसरलेली आहे त्याचे कारण हेच आहे. गुरुजींच्या क्रांतिकारक जीवनाबद्दल लोकांना कुतूहल वाटते आणि त्यातून त्यांची वाङ्मयीन लोकप्रियता निर्माण झालेली आहे, असे जे मानतात त्यांना या लोकप्रियतेचे रहस्यच समजलेले नाही. आधुनिक महाराष्ट्रीय वाचकांना नव्या जगातील ध्येये आणि जुन्या जगातील चिरंतन जीवनमूल्ये यांचा मिलाफ त्यांच्या वाङ्मयात आढळतो, म्हणूनच कलात्मकदृष्ट्या त्यात अनेक दोष असूनही ते त्यांचे भोक्ते बनलेले आहेत.

मृत्यूत जीवनाचा साक्षात्कार होणाऱ्या साने गुरुजींना आपल्या राष्ट्राच्या आजच्या विपन्नावस्थेत उज्वल भवितव्याची चिन्हे आढळावीत यात नवल ते काय? या विशाल भवितव्याला साजेसेच राष्ट्राचे प्रयत्न असले पाहिजेत एवढाच त्यांचा आग्रह आहे. एकदा त्यांनी सांगितले होते, "आपले राष्ट्र मोठे आहे; त्याचे प्रश्न मोठे, तसे त्याचे प्रयत्नही मोठे असले पाहिजेत. त्याची तपस्याही मोठी असली पाहिजे. आपले राष्ट्र मेथीच्या भाजीसारखे क्षणात उगवणारे, क्षणात सुकून जाणारे नाही. ते वटवृक्षासारखे भव्य आहे- त्याची मुळे पाताळाचा ठाव घेतात, शाखा स्वर्गाला हात घालतात."

या विराट वटवृक्षाखाली तप करणारे साने गुरुजी हे एक थोर तपस्वी आहेत; किंवा असेही म्हणता येईल की साने गुरुजींचे जीवन हेच एखाद्या विशाल वटवृक्षासारखे आहे. हा वटवृक्ष महाराष्ट्रभर पसरलेला आहे आणि त्याच्या पारंब्या स्वतंत्र वृक्षाचे रूप धारण करून ठिकठिकाणी सेवेची छाया देत आहेत. भारतीय क्रांतीचे काही विहंग या वटवृक्षाच्या शाखांवर आश्रयास येत असतात. अंतराळात

भ्रमण करून ते स्वातंत्र्याच्या विशाल क्षितिजाचे दर्शन घेतात आणि त्या क्षितिजापलीकडे उड्डाण करण्याची सुखस्वप्ने अनुभवण्यासाठी आणि त्याकरिता स्फूर्ती घेण्यासाठी ते थोर वटवृक्षाकडे परत येतात. या वटवृक्षाला वंदन असो!

गेल्या एकदोन वर्षांत साने गुरुजींच्या वाङ्मयावर काही विशिष्ट प्रकृतीच्या टीकाकारांनी आक्षेपांची झोड उडवून दिली आहे. प्रा. श्री. के. क्षीरसागर आणि प्रो. ना. सी. फडके हे या टीकाकारांत प्रमुख आहेत. क्षीरसागर म्हणतात, “साने गुरुजींची भाषा कोकणच्या विशिष्ट टापूतच बोलली जाणारी, महाराष्ट्राला दुर्बोध वाटणारी, मुद्दाम उबवलेली, उरबडवी बनविलेली, गबाळी आणि कित्येक ठिकाणी अशुद्ध आहे. त्यांच्या पुस्तकात दुबळेपणा, पुराणपूजन, पाल्हाळ, भोळसरपणा, रडवेपणा भरलेला आहे. त्यांचे विपुल वाङ्मय म्हणजे रडारड आणि पुनरुक्ती यांचा अजबखाना बनून राहिला आहे आणि त्यातही त्यांनी आपल्या वारकरी आणि भजनी पंथाचे इतके मिश्रण केले आहे की, कला व साधुता म्हणजे एक गुळचट व पोरकट प्रकार आहे असे वाटू लागते.” प्रा. क्षीरसागर यांची ही टीका उत्साहाने उद्धृत करून प्रो. ना.सी. फडके यांनी ‘श्यामच्या आई’बद्दल म्हटले आहे : “खरं बोलावं, उपकार करावा, भूतदया बाळगावी या

पलीकडे त्यात बोधही नाही आणि शैलीचं सौंदर्य तर तिळमात्रही नाही.” आता, खरे बोलावे वगैरे जो अगदी प्राथमिक उपदेश ‘श्यामच्या आई’त प्रो.फडक्यांना आढळला त्याची अत्यंत निकडीची गरज काही ‘प्रथितयश’ बनलेल्या व्यक्तींनाही आज महाराष्ट्रात आहे, हे अनेक प्रकरणी सिद्ध झालेले आहे; आणि शैलीच्या सौंदर्याबद्दल बोलायचे तर त्याबाबत फडक्यांशी कसलाही वाद न घालता ‘श्यामची आई’मधले दोनतीन उतारेच मी पुढे मांडतो. त्यात शैलीचे सौंदर्य आहे किंवा नाही याचा निर्वाळा देण्यास महाराष्ट्रीय रसिक समर्थ आहेत. ‘श्यामच्या आई’च्या पहिल्याच परिच्छेदात साने गुरुजी लिहितात,

“मोठेपणा याचा अर्थ जगातील काही व्यक्तींच्या ओठांवर आपले नाव काही काळ नाचणे, असा मी करीत नाही. हिमालयाच्या दऱ्याखोऱ्यांत असे प्रचंड व गगनचुंबी वृक्ष असतील की ज्यांची नावे जगाला माहीत नाहीत; रानावनांतील कानाकोपऱ्यांत असे एखादे रमणीय व सुगंधी फूल फुललेले असेल की ज्याचा पत्ता कोणास लागलेला नाही; समुद्राच्या पोटात अशी गोलबंद व पाणीदार मोर्ती असतील की ज्यांची जगाला वार्ता नाही; पृथ्वीच्या पोटात ताऱ्यांसारखे तेजस्वी हिरे असतील, परंतु मानवजातीस त्यांचे अद्याप

दर्शन नाही; वर अनंत आकाशात असे अनंत तारे असतील की जे पळेदार दुर्बिणीतूनही अजून दिसले नाहीत.”(पृ.१)

हा आणखी एक उतारा पाहा -

“जीवनाला पाणी पाहिजे. पाण्याला शब्दच मुळी ‘जीवन’ हा आम्ही योजिला आहे. मला संस्कृत भाषेचा कधी कधी फार मोठेपणा वाटतो. पृथ्वीला, पाण्याला वगैरे जे शब्द आहेत त्यात केवढे काव्य आहे! पृथ्वीला ‘क्षमा’ हा शब्द ज्याने योजिला तो केवढा थोर कवी असेल! तसेच पाण्याला ‘जीवन’ हा शब्द लावला त्याचेही हृदय किती मोठे असेल!”(पृ.१४९-१५०)

आणखी हा पाहा -

“दूरचा नदीप्रवाह चांदीच्या प्रवाहासारखा दिसत होता. नदीला विश्रांती माहीतच नाही. सारखे वाहणे तिला माहीत. तिची प्रार्थना - कर्ममय प्रार्थना - सारखीच चोवीस तास सुरू असते. कर्म करीत असताना ती कधी गाणी गुणगुणते, कधी हसते खेळते; कधी गंभीर होते, कधी रागाने लाल होते. नदी म्हणजे एक सुंदर व गंभीर गूढ आहे.”(पृ.४१)

ज्यांना विद्वानांचाच अभिप्राय हवा असेल त्यांनाही तो देता येण्यासारखा आहे. महाराष्ट्राचे सुप्रसिद्ध टीकाकार प्रो.द.के. केळकर आपल्या ‘श्यामच्या आई’वरील अभिप्रायात म्हणतात, “आणि इतकी सहजसुंदर सुटसुटीत घरगुती भाषा! घरगुती प्रसंग हरिभाऊ आपट्यांच्यानंतर इतक्या तन्मयतेने रंगविलेले फारच विरळा. सान्यांची भाषा म्हणजे चरख्यावर कातविण्याकरिता पिंजलेला कापूस, शुभ्र सतेज हलका कापूस. कापसाच्या उडणाऱ्या म्हातारीवर केशवसुतांनी काव्य रचले आहे. सान्यांनीही आपल्या हलक्या फुलभाषेतून कमी काव्य खेळविले नाही. आपल्या काव्याची पत्री त्यांनी जनतेला वाहिली आहेच; पण पत्रीतील विखुरलेल्या काव्यापेक्षा श्यामच्या आईची स्मृतीच अधिक काव्यमय आहे.” (साहित्यविहार, पृ.१०४) सान्यांच्या वाङ्मयातले काव्य न दिसता ज्यांना त्यातली नुसती पुनरुक्ती आणि अशुद्धता दिसते त्यांच्या डोळ्यांना विद्वेषाचा वडस झाला आहे असे अनुमान काढायला फारशी हरकत नाही.

साने गुरुजींचे वाङ्मय फक्त अर्धकच्च्या शाळकरी पोरांत वाचले जाते असाही गहजब त्यांच्यावर करण्यात आला आहे. साने गुरुजींचे वाङ्मय शाळकरी पोरांत विशेष प्रिय आहे या कारणासाठी ते जर निषिद्ध ठरवायचे असेल तर प्रो.फडक्यांचे वाङ्मय उल्लू कॉलेजिअन्समध्ये अधिक वाचले जाते म्हणून ते आचरट ठरवायला काय हरकत आहे? तसे ते ठरविणारे काही टीकेचे लाल आहेत, पण म्हणून काही त्यांच्या बडबडीकडे सुज्ञ लोक लक्ष देत नाहीत; पण साने गुरुजींचे वाङ्मय फक्त शाळकरी पोरांतच वाचले जाते ही गोष्ट खरी नव्हे. गुरुजींच्या वाचकांचा वर्ग याहून कितीतरी व्यापक आहे. ज्या खेड्यांत फडके-खांडेकर-माडखोलकरांची एक ओळही वाचली गेली नसेल त्या खेडेगावांत ‘श्यामच्या आई’ची पारायणे होत असलेली दिसून येतील. गुरुजींच्या वाङ्मयाचे आकर्षण इतके व्यापक आहे याचे कारण अगदी उघड

आहे. फडक्यांच्या वाङ्मयात ज्याप्रमाणे कॉलेजिअन तरुणतरुणींना आपल्या अंतरंगांतल्या आतुर प्रणयाच्या नखरेल छटा आढळतात, त्याप्रमाणे महाराष्ट्राच्या (केवळ शहरांतल्या नव्हे तर खेडेगावांतल्याही) हजारो तरुणांना आणि राष्ट्रभक्त जीवांना गुरुजींच्या वाङ्मयात आपल्या अंतःकरणातील आशा-आकांक्षांचे, ध्येयस्वप्नांचे आणि कर्तृत्वबुद्धीचे दर्शन होते. विकासासाठी धडपडणाऱ्या राष्ट्राच्या आणि समाजाच्या भावनांना गुरुजींचे वाङ्मय व्यक्तता देते आणि म्हणूनच हजारो जीवांना त्या वाङ्मयात आपल्या अंतःकरणाचे प्रतिबिंब आढळते. दुसरे असे की, सदाचार आणि सद्भाव यांचे जे सनातन आकर्षण सर्व सुसंस्कृत आणि निरोगी मनोवृत्तीच्या व्यक्तींना असते त्याचा पुरस्कार गुरुजींच्या वाङ्मयात जितक्या तळमळीने केलेला आढळतो तितका दुसऱ्या मराठी लेखकाच्या वाङ्मयात निदान आज तरी आढळत नाही.

साने गुरुजींच्या लोकप्रियतेचे आणखी एक कारण आहे. आजच्या आपल्या - विशेषतः पहिल्या महायुद्धोत्तर कालातल्या - नवशिक्षित मध्यमवर्गीय लेखकांची आपल्या समाजापासून फारकत झालेली आहे. त्यांचे विचार आणि वाङ्मय मराठी भाषेत प्रकट होत असले तरी त्यांचा जन्म लंडनच्या (किंवा मॉस्कोच्या) आसपास झालेला आहे असे म्हणण्यात फारशी अतिशयोक्ती नाही. महाराष्ट्रीय समाज आणि त्याचे आजचे लेखक यांच्यामध्ये आज एक कृत्रिम भिंत निर्माण झालेली आहे. या लोकांची भाषा समाजाला कळत नाही, त्यांचे वाङ्मय हृदयाला भिडत नाही, आणि त्यांचे विचार डोक्यात प्रकाश पाडू शकत नाहीत; निदान त्यांचे बोल ज्यांना समजू शकतात असे फार थोडे वाचक महाराष्ट्रात आहेत. साने गुरुजींनी आपली अशी अनुकंपनीय स्थिती करून घेतलेली नाही. त्यांच्या व्यक्तित्वाची वाढ भारतीय संस्कृतीत झालेली आहे आणि भारतीय संस्कृतीच्या उदात्त जीवनमूल्यांनी त्यांचे व्यक्तित्व उजळलेले आहे. या जीवनमूल्यांवर आधुनिक ज्ञानाचा प्रकाश पाडून त्यांची आवश्यक ती शुद्धी करण्यासाठी गुरुजींनी आपल्या उच्च शिक्षणाचा उपयोग करून घेतला आहे. आचार्य भागवत म्हणतात त्याप्रमाणे, ‘त्यांच्या जीवनात प्राचीन शुद्ध परंपरा आणि आधुनिक नवीन प्रगतिकारक विचार यांची मोहक जुळणी झालेली आहे.’ (पत्री - प्रस्तावना.) शिवाय, त्यांनी आपल्या जीवनाची समिधा राष्ट्रयज्ञाच्या धगधगत्या स्थंडिलात समर्पित केली असल्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयाचे पडसाद सर्वत्र उठतात आणि सर्वत्र ऐकू येतात.

गुरुजींच्या लोकप्रियतेवरून मी त्यांच्या वाङ्मयगुणांचा कलात्मक दर्जा ठरवीत आहे असे मात्र कोणी समजू नये. गोडसेभटजींचा ‘माझा प्रवास’ अगर लक्ष्मीबाई टिळक यांची ‘स्मृतिचित्रे’ यांची सर गुरुजींच्या वाङ्मयीन चित्रांना नाही, असेच क्षीरसागरांप्रमाणे माझेही मत आहे. किंबहुना मराठी वाङ्मयाच्या प्रथम श्रेणीत गुरुजींच्या वाङ्मयाचा समावेश करावा असाही आग्रह मी धरणार नाही. (माझ्या मते, कालेलकरांच्या भाषांतरित प्रवासवर्णनांचाही कलात्मक दर्जा कितीतरी उच्चतर ठरेल.) पण म्हणून गुरुजींचे एकंदर सारे

वाङ्मय म्हणजे गुळचट आणि पोरकट प्रकार आहे असे म्हणण्याचे विकृत धाडस मात्र मी करू शकत नाही. साने गुरुजींच्या वाङ्मयाचा दर्जा ठरविण्यापूर्वी त्याची व्यवस्थित वर्गवारी झाली पाहिजे. आणि त्यातले कोणते चांगले व कोणते वाईट याचा नीट तलास केला पाहिजे. असा तलास केल्यानंतर गुरुजींच्या प्रतिभेचे सामर्थ्य आणि दुर्बलत्व नीट ध्यानात येऊ शकेल. गुरुजींच्या वाङ्मयात त्यांच्या स्वतंत्र कृतीपेक्षा त्यांचे स्मृतिरूप वाङ्मय श्रेष्ठ वाटेल, आणि स्मृतिरूप वाङ्मयापेक्षा परस्फूर्त वाङ्मय अधिक सरस ठरेल. त्यांच्या 'पुनर्जन्म', 'क्रांती' यांसारख्या कादंबऱ्यांपेक्षा त्यांची 'श्यामची आई' सरस आहे, आणि त्यांच्या 'विश्राम'मधील कथांपेक्षा त्यांच्या 'गोड गोष्टी' आणि 'त्रिवेणी'मधल्या कथा सरस आहेत. 'गोड गोष्टी'चे पहिले तीनचार भाग आणि 'त्रिवेणी'मधल्या शबरी आणि दधीची ऋषी यांच्या कथा तर कलात्मक दृष्ट्या मराठी वाङ्मयात संस्मरणीय ठरतील. यावरून सहज ध्यानात येईल की, मौलिकता हा गुरुजींच्या प्रतिभेचा आद्य गुण नव्हे. कलात्मक रचना त्यांना नीटशी साधत नाही. त्यांची रचना ओबडधोबडपणा, पाल्हाळ आणि निरर्थक पुनरुक्ती इत्यादी दोषांनी ग्रासलेली आहे. आचार्य भागवतांनी म्हटल्याप्रमाणे, जीवनाचा-भावनांचा स्पर्श ओसरल्यावरही साने गुरुजींची शब्दांची टाकसाळ चालू राहते. पण रचनेचा सांगाडा तयार असला म्हणजे गुरुजी त्यावर नुसता काव्याचा साजच चढवू शकतात असे नव्हे तर त्यात नवा प्राणही ओतू शकतात. हा प्राण, हा जिवंतपणा पुष्कळदा भावविवश वाटतो. भावनावशता हा त्यांच्या वाङ्मयाचा एक ठळक दोष आहे, पण गुरुजींच्या वाङ्मयात काव्याचा अखंड निर्झर वाहत असतो व त्यामुळेच त्याला बरेचसे रमणीयत्व प्राप्त झाले आहे. साने गुरुजी हे हाडाचे कवी आहेत आणि संस्कृत वाङ्मयाच्या समरस अध्ययनामुळे त्यांच्या या काव्यवृत्तीवर अभिजात संस्कार झालेले आहेत. साने गुरुजींचे ललित वाङ्मयच नव्हे तर त्याचा युक्तिवादही पुष्कळदा काव्यमय होतो. कारण काव्यात्मता ही त्यांच्या मनाची स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे. ठाण्याच्या एका वाङ्मय-सप्ताहात, आपले वाङ्मय रडवे असते, अश्रूंनी ओथंबलेले असते या आरोपाला उत्तर देताना त्यांची हीच वृत्ती आविष्कृत झाली. ते म्हणाले, 'समाज-वृक्षाला सूर्यप्रकाशही लागतो आणि जलही लागते. मी जल देतो. ज्याच्यापाशी प्रकाश असेल त्याने प्रकाश द्यावा.' हा तर्कवाद नसून काव्य आहे हे उघड होय.

साने गुरुजींच्या वाङ्मयाची मला एवढी महती वाटते, याचे कारण मात्र निराळे आहे. गुरुजींच्या लेखणीने वाङ्मयातल्या एका दृष्टिआड होऊ पाहणाऱ्या तत्त्वाची तीव्र जाणीव करून दिली आहे. तुलनात्मक दृष्टीने पाहिले तर प्रतिभासामर्थ्याच्या मानाने गुरुजींनी संपादन केलेले वाङ्मयीन यश फार मोठे आहे. त्यांच्याहून श्रेष्ठ प्रतिभासामर्थ्य असलेल्या लेखकांना त्यांचे यश मिळविता आलेले नाही. गुरुजींच्या या यशाचे रहस्य काय आहे? या प्रश्नाचे एका शब्दांत उत्तर देता येते, ते म्हणजे निष्ठा. निष्ठेच्या - आत्यंतिक निष्ठेच्या - जोरावर साने गुरुजींनी आपल्या लेखनाला वाङ्मयीन दीप्ती प्राप्त करून दिली आहे. निष्ठा हा कलात्मक वृत्तीचा एक प्रमुख विशेष आहे. निष्ठावंत

अंतःकरणाला एखाद्या गोष्टीचे, एखाद्या विषयाचे वेड, निरपेक्ष वेड लागू शकते आणि एखाद्या विषयाचे निरपेक्ष वेड लागल्याशिवाय प्रतिभेला स्फुरण चढू शकत नाही. ही निष्ठा नसल्यामुळेच पुष्कळ लेखकांची प्रतिभा सुप्त, अर्धसुप्त राहिली आहे. १९२० नंतर महाराष्ट्रीय लेखकांत निष्ठा हा गुण अधिकाधिक लोप पावत चालला. कै. वामनराव जोशींच्या भाषेत बोलायचे म्हणजे, "आपली अशी मनःस्थिती झाली आहे की, आपली कशावर विशेष उत्कट श्रद्धा नाही; निष्ठा नाही; नित्यत्वाने किंवा निश्चयाने आदरणीय किंवा पूज्य असे विशेष काही राहिले नाही; भूतकाळावर श्रद्धा नाही; भविष्यकाळावर विश्वास नाही; वर्तमानकालात समाधान नाही; निश्चित सिद्धांत नाहीत, निश्चित आकांक्षा व ध्येये नाहीत; निश्चित स्नेह किंवा द्वेष नाही; निश्चयाने मन आनंदविणारी किंवा दुःखविणारी स्थळे किंवा कारणे नाहीत; निश्चयाने विशिष्ट लोकांना बळकट जोडणारी किंवा कायमची तोडणारी सत्कर्म किंवा दुष्कर्म नाहीत; तर सर्वत्र अनिश्चय, संशय, ढिलेपणा, गुळमुळीतपणा व चालढकल दिसत आहे." (विचार-सौंदर्य, पृ. १०-११) अशा प्रकारच्या आत्मप्रत्ययपूर्ण दृष्टीच्या अभावी महाकाव्ये निर्माण होऊ शकत नाहीत असे वामनरावांना प्रतिपादन करावयाचे आहे. पण मी म्हणतो, आत्मप्रत्ययाच्या अभावी कोणतीही महान ललितकृतीच निर्माण होणे अशक्य आहे. आगरकर-टिळकांच्या कालखंडात हा आत्मप्रत्यय होता म्हणूनच ह.ना. आपटे, देवल, खाडिलकर, परांजपे, अच्युतराव कोल्हटकर, सावरकर, गोविंद, केशवसुत, बालकवी, तांबे, वा.म. जोशींसारखे थोर लेखक निर्माण झाले. १९२० नंतरच्या गांधीयुगात निष्ठेला खरोखर फार मोठे आवाहन होते; पण आमचे अतिचिकित्सक महाराष्ट्रीय लेखक गांधीवादाशी फटकून वागण्यात धन्यता मानीत होते. रशियन साम्यवादाचे एक आकर्षण होते. त्याने निष्ठावंत क्रांतिकारकांची एक पिढी निर्माण केली. पण महाराष्ट्रीय लेखकांच्या अंतःकरणात साम्यवादी आत्मप्रत्यय निर्माण होण्यापूर्वीच या वादाबद्दल संशयाचे वातावरण प्रसृत झाले. या वादाने निष्ठाशील वाङ्मय तर निर्माण केलेच नाही; पण उलट एक प्रकारचे विकृत पुरोगामित्व प्रचलित केले आणि ते गडकरी-बालकवींच्या वाङ्मयात जी शुद्ध सौंदर्यनिष्ठा आढळते तशा सौंदर्यनिष्ठेस मारक मात्र ठरले. १९३०-३१च्या आंदोलनानंतर ही निष्ठाशून्यतेची परिस्थिती बऱ्याच प्रमाणात बदलली आणि याचे बरेचसे श्रेय साने गुरुजींकडे जाते हे प्रांजलपणे कबूल करावयास हवे. या गांधीवादी उत्साहात वाङ्मयाच्या दृष्टीने भीतिप्रद असे काही नाही असे मला म्हणायचे नाही. साम्यवादी टीकामूल्यांप्रमाणे गांधीवादी टीकामूल्यांही शुद्ध सौंदर्यनिष्ठेस मारक ठरू शकतील याची जाणीव मला आहे. पण निष्ठा हा वाङ्मयाचा एक महत्त्वाचा प्रेरक गुण आहे. या गुणाचा बराच लोप झाल्यामुळेच १९२० नंतरचे मराठी वाङ्मय, टिळक-आगरकरकालीन वाङ्मयापेक्षा कमी प्रतीचे झाले आहे असे माझे मत आहे. मराठी वाङ्मयाच्या पुनरुज्जीवनासाठी निष्ठाशीलतेस आवाहन झाले पाहिजे आणि ते कार्य साने गुरुजींच्या वाङ्मयाने केले, हेच माझ्या मते त्या वाङ्मयाचे खरे महत्कार्य आहे!

साने गुरुजींचा वैचारिक प्रवास

साने गुरुजींच्या बालपणाविषयी, त्यांच्या आई-वडिलांनी केलेल्या संस्कारांविषयी मोठ्या प्रमाणात लिहिले गेले आहे. 'श्याम'च्या आयुष्यातील अनेक प्रसंग हे मराठी भाषिकांच्या सामूहिक स्मृतीत कोरले गेले आहेत. नैतिक मूल्ये पाल्यांत रुजवण्यासाठी आई-वडिलांनी केलेले संस्कार एवढ्याच मर्यादित अर्थाने या प्रसंगांकडे न बघता एक व्यक्ती म्हणून व्यक्तिमत्त्वाचा पोत घडविणाऱ्या घटना या दृष्टीने त्यांकडे पाहिले असता साने गुरुजींचा एक विलक्षण प्रवास उलगडत जातो.

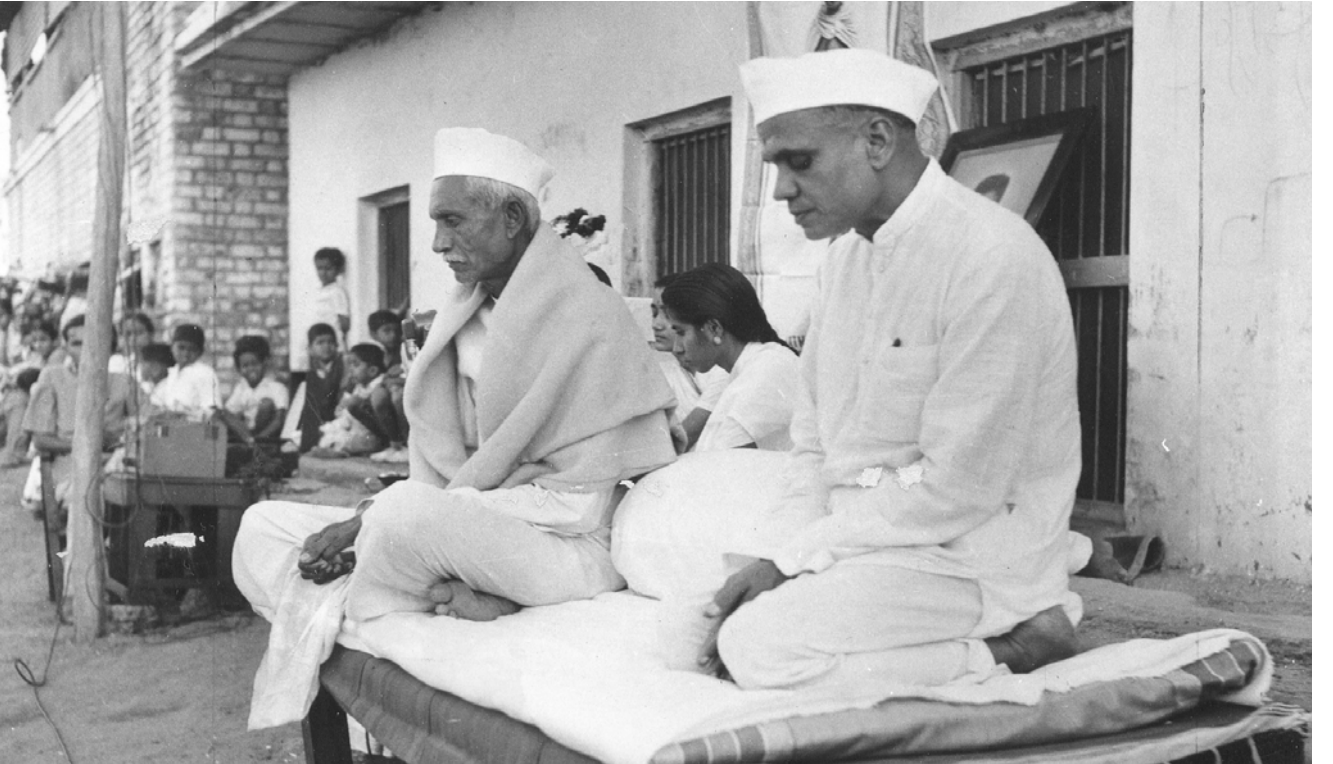
साने गुरुजींचा जन्म एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीला कोकणात झाला; तेव्हा ब्रिटिश सत्ता भारतात पुरेशी रुजली होती. काँग्रेसची स्थापना होऊन दशकाहून अधिक काळ उलटला होता. लो. टिळकांचे राजकीय नेतृत्व अखिल भारतीय पातळीवर मान्य होऊ लागले होते. महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या परंपरेतील फुले, आगरकर, रानडे यांच्यासारखे अध्वर्यू अस्त पावले होते. साने गुरुजींच्या पिढीकडे ना पेशवाईच्या आठवणी होत्या; ना १८५७च्या लढ्याच्या कहाण्या! ना समाजसुधारणेच्या मुद्द्यावरून झालेल्या सार्वजनिक वादांचे संदर्भ होते, ना ब्रिटिश सत्तेच्या उद्दिष्टांविषयी भाबडा भ्रम होता. या पिढीने बालपणी अनुभवला तो वासाहतिक सत्तेच्या कारस्थानांना बळी पडून विभाजित होत चाललेला समाज; वारंवार पडलेल्या दुष्काळांमुळे अधिकाधिक विपन्नावस्थेत चाललेला तळागाळातील समाज आणि वसाहतवादाच्या हातांत हात घालून आलेल्या भांडवलशाहीमुळे समूळ बदलत चाललेले भारतीय समाजजीवन! २४ डिसेंबर १८९९ रोजी पालगड गावी पांडुरंग सदाशिव साने अर्थात् साने गुरुजींचा जन्म झाला, तेव्हा साने कुटुंब बदलत्या परिस्थितीतून पुढे आलेल्या वास्तवाला, परिस्थितीला सामोरे जात होते. नवी व्यवस्था, नवी मूल्ये आणि नव्या सामाजिक संरचना घेऊन आली होती. एकत्र कुटुंब पद्धती अस्त पावत चालली होती. व्यक्तिवादी धारणा समाजात रूजू लागल्या होत्या. शेतीतील खोतांचे अधिकार घटत चालले होते. मुंबई, अहमदाबाद, सोलापूर सारख्या ठिकाणी वेगाने सुरू झालेल्या औद्योगीकरणामुळे शहरांकडे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरे होऊ लागली होती. गुरुजींचे आई-वडील 'यशोदाबाई' आणि 'सदाशिवराव' या सर्व बदलांना सामोरे जात असतानाच आपल्या मुलांवर सनातन मानवी मूल्यांचे संस्कार करण्यासाठी धडपडत होते.

साने कुटुंब हे वडवली गावचे खोत होते. साने गुरुजी म्हणजेच पंढरीचे वडील ही खोती सांभाळत होते. पंढरीच्या वडील भावंडांनी काही काळ तरी खोतीचे अधिकार गाजवणाऱ्या सान्यांच्या घरातील सुबत्ता अनुभवली होती. पंढरीच्या लहानपणीच घराची वाटणी झाल्यामुळे त्याच्या वाट्याला मात्र आई-वडिलांची आर्थिक ओढाताण, दारिद्र्य आणि असुरक्षितताच आली. शाळेची फी भरायला पैसे नाहीत; अंगावर धड कपडे नाहीत; किमान आवश्यक आरोग्यसेवाही उपलब्ध नाहीत; नातेवाईकांचा पुरेसा आधार नाही. त्यामुळे निर्माण झालेल्या असुरक्षिततेला सामोरे जातजात पंढरी मोठा झाला. पंढरीचा मोठा भाऊ गजानन याला शिक्षणासाठी काही काळ मामा आणि मावशी यांचा आर्थिक आधार तरी मिळाला; पंढरीच्या वाट्याला तेवढेही स्वास्थ्य आले नाही. वयाच्या बाराव्या-तेराव्या वर्षापासून शिक्षणासाठी

गेल्या २०० वर्षांतील
महाराष्ट्रातील ६० बुद्धिवान,
प्रतिभावान व कर्तबगार
व्यक्तींच्या चरित्रग्रंथमाला
संचाचा प्रकल्प
श्री गंधर्ववेद प्रकाशनामार्फत
सप्टेंबर महिन्यात पूर्ण
होत आहे. त्या संचात
साने गुरुजींच्या व्यक्तित्वाचा
व विचारांचा वेध घेणारे
पुस्तक लिहिले आहे,
मुंबई येथील एस.एन.डी.टी.
महिला महाविद्यालय मुंबई
येथील राज्यशास्त्र विभागाच्या
प्रमुख श्रीमती चैत्रा रेडकर यांनी.
त्या आगामी पुस्तकातील
हे पहिले प्रकरण.

दारोदार भटकण्याची पाळी पंढरीवर आली. कधी मुंबईच्या मामाकडे, कधी पुण्याच्या मामाकडे तर कधी दापोलीच्या आत्याकडे राहणे हे पंढरीसाठी काही फारसे सुखावह नव्हते. लहान वयात आईपासून दूर राहावे लागल्याने भावनिक ओढाताण तर होतीच; त्याचबरोबर नातलगांकडे राहूनही शिक्षणाची हमी नव्हती. पुण्यातील मामाकडे राहताना त्यांचीही फी भरण्याची क्षमता नसल्याने इतर समवयस्क मुलांना शाळेत जाताना बघत राहावे लागत होते. दापोलीला आत्याकडे राहताना तिच्या श्रीमंतीचे दडपण तर होतेच; जोडीला 'बहिणीच्या सासरी मुलाला ठेवतोय' या विचाराने वडिलांकडून आत्याला दिल्या जाणाऱ्या मणभर तांदळाचा हिशेबही होता. यात भरीस भर म्हणजे नैतिक वर्तनासंबंधीच्या आई-वडिलांच्या अपेक्षांचे ओझेही प्रचंड होते. दुसऱ्याच्या घरात राहून आपला मुलगा वावगे तर वागणार नाही ना याचे फार दडपण पंढरीच्या आई-वडिलांवर होते. 'माझा मुलगा शिकून मोठा झाला नाही तरी चालेल पण चोर व्हायला नको' असे सांगून पंढरीच्या शिक्षणाची तजवीज करू इच्छिणाऱ्या शाळा तपासनीसाकडे पंढरीला पाठवायला नकार दिल्याची आठवण 'श्यामची आई' या पुस्तकात आहे. त्यावरून गरिबीला तोंड देताना किती तऱ्हेच्या भावनिक ताणांना साने कुटुंबीय तोंड देत होते त्याची कल्पना येते. आर्थिक ताणांमुळे वडील-मुलाच्या नात्यातही तणाव निर्माण होत होते. पुण्यातील प्लेगच्या साथीमुळे पंढरी जेव्हा पालगडला परतला तेव्हा

हा शिक्षण सोडून पळून तर आला नसेल ना, अशी शंका वडिलांना वाटत राहिली आणि त्यांनी ती व्यक्तही केली. आपला मुलगा शिक्षण सोडून तर पळून आला नसेल ना, ही शंका आणि जोडीला शिक्षण-नोकरीशिवाय हा मुलगा आपला भार वाढवत आहे ही वडिलांनी व्यक्त केलेली भावना पंढरीच्या मनातील असुरक्षिततेची जाणीव वाढवत राहिली आणि तो घर सोडून निघून गेला. सगळे असूनही आपले कोणीही नाही, आपण एकटे आहोत या पंढरीच्या मनातील भावनेची पाळेमुळे लहानपणच्या या असुरक्षिततेत होती. 'श्यामच्या आई'ने 'श्याम'वर केलेल्या संस्कारांविषयी खूप लिहिले-बोलले गेले. गुरुजींच्या भावविवश स्वभावाच्या आठवणी अनेकांनी लिहिल्या. मात्र त्यांच्या मुळाशी असलेल्या या असुरक्षित बालपणाकडे क्वचितच लक्ष दिले गेले. बालपणातील ही असुरक्षिततेची भावना निव्वळ आर्थिक ताणातून आली असे नाही. आई-वडिलांनी घालून दिलेल्या उच्च आदर्शांचे पालन न करता आल्यामुळे स्वतःच्या अपुरेपणाची वारंवार होत असलेली जाणीव बोचणारी होती. लहानपणी केलेली चोरी आणि घर सोडून पळून जाण्याची घटना पंढरीला आपल्या प्रमादशीलतेची वारंवार जाणीव करून देत राहिली. पुण्यातील मामा कधी शाळेत नाव घालतील याची वाट बघत आलेल्या रिकामपणाला कंटाळून पंढरीने देवाच्या दक्षिणेतील दीड रुपया चोरला आणि तो मुंबईच्या मामाकडे पळून गेला. मुंबईच्या मामाने समजूत घालून पुन्हा त्याची पुण्याला रवानगी

केली. आश्रिताच्या जगण्याला कंटाळून पळून जाणे आणि काहीच पर्याय न गवसल्यामुळे पुन्हा तिथेच परतावे लागणे, यांत बारा-तेरा वर्षांच्या पंढरीने किती घुसमट सोसली असेल याची कल्पना येऊ शकते. चोरी, पळून जाणे यांसारख्या घटनांमुळे, ओढागस्तीच्या परिस्थितीमुळे, वडिलांच्या साशंक नजरेमुळे, एका नातलगाकडून दुसऱ्या नातलगाकडे मदतीची अपेक्षा घेऊन कराव्या लागलेल्या भ्रमंतीमुळे पंढरीचे बालपण प्रचंड तणावग्रस्ततेत गेले. त्यातच दारिद्र्यामुळे खंगलेल्या आईचा मृत्यू पंढरीच्या आयुष्यात कारुण्य भरून गेला. पंढरीच्या आईचा मृत्यू काही वृद्धापकाळामुळे झाला नव्हता. अवघ्या चाळिशीत मृत्युमुखी पडलेल्या यशोदाबाईंना दारिद्र्यामुळे वंचनेबरोबर मोठी मानहानी सोसावी लागली होती. घरावर जप्ती आल्याने घर सोडावे लागले होते. मोठ्या मुलावर तरुण वयात आलेली घराची जबाबदारी, एका मुलाचा आजारपणाने झालेला मृत्यू, धाकट्या दोघांची अपुरी शिक्षणे, अपयशाने कातावलेला-त्रासलेला पती या सर्वांचे प्रचंड ताण यशोदाबाईंवर होते. हे सर्व ताण सहन करत आणि नवऱ्यावर रुसून गेलेल्या मुलाची-पंढरीची आठवण काढत काढत त्यांचा मृत्यू झाला.

वडिलांवर रुसून घर सोडून पळून गेलो आणि आईच्या अंतिम दर्शनाला मुकलो ही भावना पंढरीच्या पदरी आयुष्यभराची हुरहूर आणि तणावग्रस्ततेत भर टाकून गेली. या तणावग्रस्त बालपणाचे अनेक अवशेष मोठेपणीही पंढरीच्या मनावर राहिले. स्वतःला कणभरही द्यामाया न दाखवण्याची वृत्ती, 'स्व'विषयी कमालीची असहिष्णुता, असंतुष्टता आणि अतिपरखडपणा ही साने गुरुजींच्या स्वभाववैशिष्ट्यांची बीजे लहानपणच्या असुरक्षित तणावग्रस्ततेत आणि भावनिक कुपोषणात होती. स्वतः जगावर प्रेम करणारी साने गुरुजींसारखी व्यक्ती स्वतःला इतकी कमी का लेखते, इतकी संकोची, भिडस्त का राहते असे प्रश्न त्यांच्या सहकाऱ्यांना आणि

मित्रांना वारंवार पडले. गुरुजींनी स्वतःला बदलावे असेही त्यांनी गुरुजींना वारंवार सुचविले. मात्र गुरुजींच्या स्वतःविषयीच्या प्रतिमेने त्यांना ते बळ पुरविले नाही. स्वतःच्या अधुरेपणाविषयीच्या जाणिवेने त्यांचा ताबा काही सोडला नाही. साने गुरुजींच्या खाजगी पत्रव्यवहारात स्वतःला कमी लेखण्याची वृत्ती वारंवार आढळते. ६ ऑक्टोबर १९४४ रोजी मधु लिमये यांना पाठवलेल्या एका पत्रात साने गुरुजी लिहितात, "गोष्टीरूप गांधीजी म्हणून माझे एक पुस्तक बाबुरावांनी २ ऑक्टोबरला प्रसिद्ध केले... त्या पुस्तकाची प्रत येथे आली. परंतु ती कोणास दाखवावी असे मनास येईना. मी ती लपवून ठेवली. सारे हसतील, नावे ठेवतील असे वाटले. रद्दी पुस्तक! मला नाही रे नीट लिहिता येत. ना बुद्धी, ना विचार, ना नवीन जीवनमूल्ये, ना नवा दृष्टिकोन. काही नाही... माझे सारे लिखाण जाळावे असे मनात येते." अवघ्या महाराष्ट्रातील तरुणांना नवी ऊर्जा आणि चैतन्य देणारे गुरुजी स्वतःविषयी किती असहिष्णू आणि कठोर होते! स्वतःविषयीच्या असहिष्णुतेची आणि अतिपरखडपणाची मुळे लहानपणच्या नैतिक दडपणात, अभावग्रस्ततेत, नातलगांच्या साशंक नजरेत आणि या सर्वांतून आलेल्या असुरक्षिततेत होती. आई-वडिलांच्या संस्कारांनी जगावर प्रेम करायला शिकवले; मात्र तणावग्रस्त बालपणाने आत्मसन्मानासाठी आवश्यक ते भावनिक बळ पुरवले नाही. त्यामुळे स्वतःच्या अपूर्णतेची आणि अशुद्धतेची भावना कायम घर करून राहिली. ही अपूर्णता आणि अशुद्धता दूर करण्यासाठी 'स्व'चा संकोच करून इतरांसाठी जगण्याचा मार्गच पंढरीला अधिक श्रेयस्कर वाटला. त्यासाठी त्याग, सोशिकता, सेवाभाव या मूल्यांना त्यांच्या आयुष्यात कमालीचे महत्त्व प्राप्त झाले; किंबहुना या मूल्यांना अधिकाधिक आत्मसात करण्याच्या ध्यासातूनच पंढरी ते साने गुरुजी हा प्रवास पार पडला.

पंढरी ते साने गुरुजी या प्रवासाला दिशा देण्यात महात्मा गांधींच्या विचारांनी अत्यंत मूलभूत भूमिका बजावली. म.गांधींच्या विचारांशी साने गुरुजींचा परिचय महाविद्यालयीन जीवनात झाला. गांधी साहित्याचे गंभीर वाचन मात्र त्यांनी अमळनेरला प्रताप हायस्कूलमध्ये शिकताना केले. अमळनेरच्या छात्रालयात गांधीजींच्या 'यंग इंडिया'चे अंक येत असत. गुरुजी ते अंक बारकाईने वाचत असत आणि विद्यार्थ्यांसाठी त्यांतील महत्त्वाच्या गोष्टींवर खुणाही करून ठेवत. या काळात म. गांधी 'यंग इंडिया'तून इतर समकालीन प्रवाहांनी उपस्थित केलेल्या अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांना उत्तरे देत असत. उदाहरणार्थ, १ जानेवारी १९२५च्या अंकात गांधीजींनी एम. एन. रॉय यांच्या 'बोल्लोविझम की शिस्त' या विषयावर वादसंवाद केला होता. ९ एप्रिल १९२५च्या अंकात क्रांतिकारकांच्या हिंसासमर्थनाचा प्रतिवाद केला होता. १४ जानेवारी १९२६च्या अंकात वायकोम सत्याग्रह आणि मंदिर प्रवेशाचा आग्रह धरला होता. ७ एप्रिल १९२७च्या अंकात राष्ट्र उभारणीसाठी आत्मशुद्धी, त्याग आणि निःस्वार्थ वृत्तीचा आग्रह धरला होता. या काळात 'यंग इंडिया'मध्ये महादेवभाई देसाई, काका कालेलकर, मीराबेन, जे.सी. कुमारप्पा हेही सातत्याने लिहीत असत.

तुरुंगवास संपल्यानंतर विनोबांनी गुरुजींसाठी

पूर्व-पश्चिम खानदेशाच्या सीमेवर

नावरा-नावरी येथे आश्रम काढला.

मात्र गुरुजी तेथे रमले नाहीत. कोणालाही

न सांगता एक दिवस गुरुजी तेथून निघून गेले.

गुरुजी विनोबांच्या कार्यात न रमण्यामागे

कोणतेही विशिष्ट कारण ज्ञात नाही.

आध्यात्मिक साधना करताना आपल्या मर्यादांची

जाणीव हे जसे त्यामागचे कारण असू शकते,

तसेच आत्मशुद्धीच्या प्रयोगातून समग्र परिवर्तन

होण्याच्या शक्यतेविषयीची साशंकता

हे देखील कारण असू शकते.

बारडोलीतील शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाचा वृत्तांत, ब्रिटिश करपद्धतीमुळे भारतातील दारिद्र्यवादीचा कुमारप्पांचा अहवाल याच कालखंडात 'यंग इंडिया'त प्रसिद्ध झाला होता. हे सर्व साहित्य साने गुरुजींनी बारकाईने वाचल्याचे अनेक दाखले त्यांनी पुढे लिहिलेल्या गांधी चरित्रातून मिळतात. या वाचनातून सामाजिक समता आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्य यांसाठीचे लढे एकाच वेळी लढले पाहिजेत, ही गांधीजींची भूमिका साने गुरुजींना मनोमन पटली. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या लढ्याकडे गुरुजी स्वातंत्र्य आणि समतेसाठीचा संघर्ष म्हणून पाहू लागले; तर काँग्रेसची सर्वसमावेशकता त्यांना भारतीय राष्ट्रीयतेची पूर्वशर्त वाटू लागली. गांधीजी आणि काँग्रेसविषयी त्यांच्या मनात अतोनात आदर आणि अपेक्षा निर्माण झाल्या. नवनिर्माणाच्या त्यांच्या लढ्यात आपलाही हातभार लागावा या भावनेने गुरुजींनी एप्रिल १९३० मध्ये प्रताप हायस्कूलच्या नोकरीचा राजीनामा दिला. तेव्हापासून काँग्रेसच्या विविध लढ्यांत त्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला आणि कारावासही भोगला. त्याविषयीची सविस्तर चर्चा आपण पुढील प्रकरणात करणार आहोत. या तुरुंगवासांनी साने गुरुजींच्या वैचारिक जडणघडणीत मोलाची भूमिका बजावली; कारण कारावासातील काळात गुरुजींचा अनेक गांधीवादी नेते आणि कार्यकर्त्यांशी जवळून परिचय झाला. १९३०च्या त्रिचनापल्लीतील तुरुंगात आचार्य स.ज. भागवत, १९३२च्या धुळे येथील तुरुंगवासात आचार्य विनोबा भावे, १९४३च्या येरवड्यातील तुरुंगवासात आचार्य शं.दा. जावडेकर आदींचा निकटचा सहवास गुरुजींना लाभला आणि त्यांच्याशी गुरुजींचे दृढ असे ऋणानुबंधही जुळले गेले. आचार्य भागवतांच्या रूपाने गुरुजींना त्यांच्या साहित्यातील तेज आणि ऊर्जा ओळखणारा भाष्यकार मिळाला. साने गुरुजींच्या 'पत्री' या काव्यसंग्रहाला

आचार्य भागवतांची प्रस्तावना आहे. गुरुजींच्या साहित्यातील सामर्थ्य दाखवणारे इतरही विपुल लेखन आचार्य भागवतांनी केले आहे. किंबहुना गुरुजींच्या हयातीत त्यांच्या लेखनाची ताकद कळलेल्या मोजक्या लोकांपैकी आचार्य भागवत हे एक होते. आचार्य विनोबा भावेही गुरुजींच्या सिद्धहस्त लेखणीचे सामर्थ्य ओळखून होते. विनोबांमुळे गुरुजींचे भारतीय संस्कृतीविषयीचे आकलन परिपक्व झाले तर आचार्य जावडेकरांच्या रूपाने साने गुरुजींना त्यांच्या गांधी-मार्क्स समन्वयाच्या प्रयत्नांना पुष्टी देणारा समविचारी अभ्यासक मिळाला. या दृष्टीने साने गुरुजींच्या वैचारिक जडणघडणीत त्यांचे सर्वच तुरुंगवास महत्वाचे ठरले. तुरुंगात भेटलेल्या या गांधीवादाच्या भाष्यकारांबरोबर झालेल्या संवाद व चर्चेतून गुरुजींचा गांधी तत्त्वज्ञानाविषयीचा दृष्टिकोन आकार घेत गेला. विनोबांचे स्थान हे या सर्वांत अधिक महत्वाचे आहे. शोषणमुक्त समताधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी गांधी विचारातील अवकाशाविषयीचे गुरुजींचे आकलन हे प्रायः विनोबांच्या माध्यमातूनच विकसित झाल्याचे दिसते.

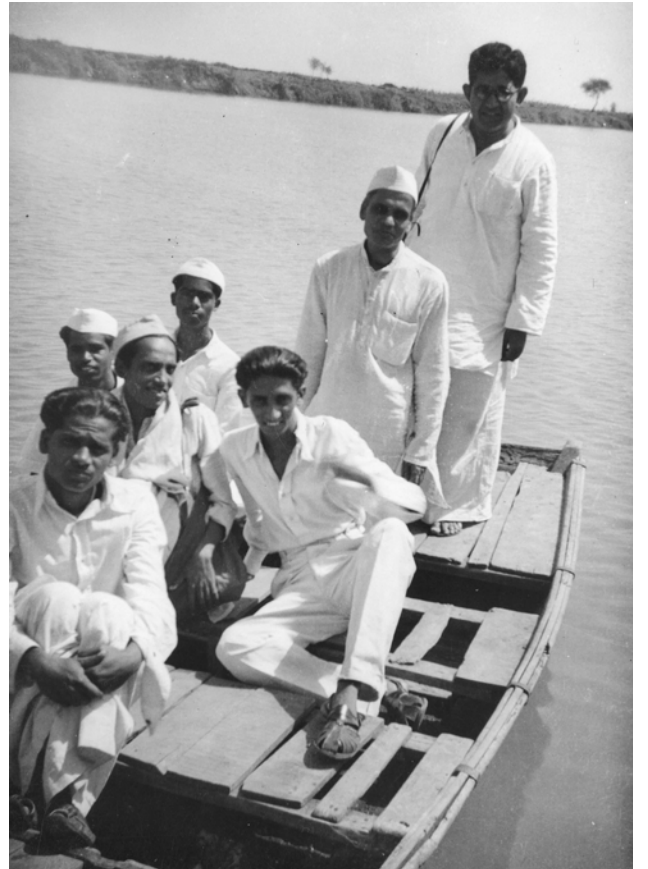
गुरुजींचा विनोबांशी १९३२ मध्ये जवळून परिचय झाला. विनोबा तेव्हा आध्यात्मिक प्रयोगात गुंतलेले होते. दैनंदिन जगण्यात समत्व अनुभवण्यासाठी विविध आध्यात्मिक प्रयोग, सूतकताईतील प्रयोग, आहारशास्त्रातील प्रयोग या काळात विनोबा करत होते. आश्रमांच्या माध्यमातून समत्व वृत्तीचे निःस्वार्थी कार्यकर्ते घडविणे हे त्या वेळी त्यांच्या जीवनाचे सूत्र होते. १९५१ नंतर भूदान चळवळीतून जमिनीच्या फेरवाटापासाठी भारतीय समाजजीवनात हस्तक्षेप करणाऱ्या विनोबांपेक्षा गुरुजींना भेटलेले 'साधक' विनोबा वेगळे होते. स्वातंत्र्यलढ्यात ते सहभागी झाले असले, तरी त्यांची ओळख राजकीय पुढाऱ्यांपेक्षा आध्यात्मिक साधकाचीच होती. गुरुजींचा पिंडही आध्यात्मिक साधकाचा होता. त्यामुळे विनोबांशी त्यांचा ऋणानुबंध जुळला. १९३२च्या तुरुंगवासात विनोबांनी दिलेल्या गीतेवरील विवरणात्मक प्रवचनांना गुरुजींनी अक्षरशः - शब्दशः उतरवून घेतले. त्यामुळे पुढे 'गीताप्रवचने' प्रकाशित होऊ शकली. याच तुरुंगवासात विनोबांच्या प्रोत्साहनामुळे गुरुजींनी 'श्यामची आई' लिहून काढले. 'भारतीय संस्कृती' हा ग्रंथ लिहिण्यासाठी गुरुजींची वैचारिक बैठकही याच काळात विनोबांशी झालेल्या संवादातून तयार झाली. मात्र विनोबांबरोबर निर्माण झालेला जिद्दवादा गुरुजींना त्यांचा अनुयायी बनवू शकला नाही. तुरुंगवास संपल्यानंतर विनोबांनी गुरुजींसाठी पूर्व-पश्चिम खानदेशाच्या सीमेवर नावरा-नावरी येथे आश्रम काढला. मात्र गुरुजी तेथे रमले नाहीत. कोणालाही न सांगता एक दिवस गुरुजी तेथून निघून गेले. गुरुजी विनोबांच्या कार्यात न रमण्यामागे कोणतेही विशिष्ट कारण ज्ञात नाही. आध्यात्मिक साधना करताना आपल्या मर्यादांची जाणीव हे जसे त्यामागचे कारण असू शकते, तसेच आत्मशुद्धीच्या प्रयोगातून समग्र परिवर्तन होण्याच्या शक्यतेविषयीची साशंकता हे देखील कारण असू शकते. विशेषतः स्वातंत्र्यानंतर 'केवळ सदिच्छेने शोषण थांबत नाही' असे म्हणत गुरुजींनी ज्या प्रकारे सर्वोदयवाद्यांवर टीका केली होती,

ती लक्षात घेता आध्यात्मिक साधनेवर अतोनात भर देणाऱ्या आश्रम जीवनाविषयी गुरुजींच्या मनात शंका असू शकतात. गांधी-विनोबांचे आश्रम हे माणसाला निवृत्तिपथावर नेणारे खचितच नव्हते. निःस्वार्थी-निर्मोही-समत्व बुद्धीच्या कार्यकर्त्यांना घडविणाऱ्या त्या कार्यशाळा होत्या. असे असले तरी विनोबांचे आश्रम आणि महात्मा गांधींचे आश्रम यांच्या स्वरूपात काही मूलभूत फरक होते. म.गांधींच्या निकटच्या अनुयायी मीराबेन यांनी त्यांच्या आत्मचरित्रात हा फरक अतिशय बारकाईने नोंदवला आहे. त्या लिहितात, “गांधीजींचे आश्रम हे विविधतेने नटलेल्या भारताचीच छोटी प्रतिकृती असत. त्यात विविध प्रवृत्तीचे दीड-दोनशे लोक राहत असत. या लोकांत विविध जाति-धर्माच्या स्त्रिया-पुरुष आणि लहान मुले, संन्यस्त वृत्तीचे साधक आणि संशयग्रस्त स्त्रिया सर्वच असत... या उलट विनोबांच्या आश्रमात शांतपणे, कडक शिस्तीने आणि मेहनतीने साधना करणाऱ्या मोजक्याच लोकांचा समावेश असे.” गांधीजी आणि विनोबांच्या आश्रमांतील हा फरक लक्षात घेतला तर विनोबांचे साधकांचे शिस्तबद्ध आश्रम माणसांच्या भुकेल्या साने गुरुजींच्या वृत्तीला मानवणारे नव्हते असेच म्हणावे लागेल. शिवाय समत्व वृत्ती धारण करण्यात आयुष्य खर्ची घालताना सामाजिक-राजकीय हस्तक्षेपासाठीचा अवकाश कधी आणि कसा शोधणार हाही पेच गुरुजींना जाणवला असू शकतो. या संदर्भात गुरुजींनी १९४२च्या तुरुंगवासात लिहिलेली ‘श्यामची पत्रे’ विशेष लक्षात घेण्यासारखी आहेत. गुरुजी या पत्रांमध्ये गांधीवादाची तीन तत्त्वे सांगतात. १. संपत्ती एका हाती न देणे, २. सत्ता एका हाती न देणे आणि ३. लोकांची एकाच ठिकाणी गर्दी होऊ न देणे. या तिन्ही तत्त्वांत विनोबांच्या एकादश व्रतातील अहिंसा-सत्य-ब्रह्मचर्य यांचा समावेश नाही, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. एकादश व्रतातील अस्तेय, अपरिग्रह यासारख्या तत्त्वांमध्ये गुरुजींनी मांडलेली तत्त्वे अनुस्यूत असली, तरी इतिहासाच्या त्या टप्प्यावर या तत्त्वांना विनोबा देत असलेला अग्रक्रम गुरुजींना मान्य नव्हता असे म्हणायला जागा आहे. शिवाय हिंसेच्या वापराबद्दलदेखील गुरुजींची भूमिका विनोबा किंवा इतर गांधीवाद्यांपेक्षा भिन्न होती. ‘श्यामची पत्रे’मध्येच गुरुजी लिहितात, “आम्ही हिंसेचे भक्त नसलो तरी हिंसा अपरिहार्य असेल तरच ती आम्ही करू. श्रीमंतांना, तुम्ही ट्रस्टी व्हा असे सांगता. कोणता श्रीमंत हे ऐकत आहे? या श्रीमंतांविरुद्ध आम्ही अहिंसक सत्याग्रह करून काय होणार? आमच्यावर गोळ्या घातल्या जाणार. आम्ही असे मरायला तयार नाही. उपासमारीने मरण. गोळीबाराने मरण. आमचे रोज मरणच आहे. ज्यामुळे मरण आहे त्याला नष्ट करायला आम्ही उभे राहू. हिंसा-अहिंसा आमच्यासमोर प्रश्न नाही. कोट्यवधी गरिबांची हाय हाय होत आहे. ही जी श्रमणाऱ्या लोकांची तीळ तीळ हिंसा होत आहे, ती थांबवण्यासाठी मूठभर लोकांची हिंसा करावीच लागली तर ती आम्ही करू...” गुरुजींची हिंसेविषयीची ही भूमिका १९३६ ते १९५० या काळात त्यांनी केलेल्या विविध लेखनात कमी अधिक प्रमाणात मात्र आलेली आढळते. गुरुजींचा हा वैचारिक प्रवास लक्षात घेतला, तर विनोबांचा

आश्रम सोडतानाची त्यांची मनोवस्था समजू शकते.

साने गुरुजींनी विनोबांचा आश्रम सोडला तरी विनोबांबरोबरचे त्यांचे जिव्हाळ्याचे संबंध कायम राहिले. १९३६च्या फैजपूर काँग्रेसच्या तयारीसाठी गुरुजींनी प्रचंड मेहनत केली. त्या वेळी त्यांच्या प्रकृतीची काळजी विनोबा स्वतः जातीने घेत असत. प्रचारसभांत बोलून घसा बसलेल्या साने गुरुजींना विनोबा दररोज तूप-मीठ घातलेले पाणी स्वतः गरम करून देत असत. विनोबा आणि गुरुजींचे जिव्हाळ्याचे नाते स्पष्ट करणारी अनेक पत्रे दोघांनीही एकमेकांना लिहिलेली आहेत. १२ डिसेंबर १९४१च्या पत्रात विनोबा लिहितात, “तुमची आमची हृदये एक आहेत. अनेक जन्मांचे आपण सोबती आहोत. कसलेही भेद-कल्पनेचे, काळाचे आणि स्थळाचे-आपणास अलग करू शकत नाहीत. मग भेटीची तळमळ कशाला? पण कधी कधी होते खरी. आणि हीच माझी मानवता. दुर्बळ पण सरळ; प्रेमळ आणि प्रांजळ...”

विनोबांचे गुरुजींविषयीचे हे ममत्व बिनशर्त होते. गुरुजींचा वैचारिक प्रवास स्वतंत्रपणे आणि समांतरपणे चालू झाल्यानंतरही विनोबांचा गुरुजींविषयीचा स्नेह कायम राहिला. गुरुजींची १९३८च्या आसपास कम्युनिस्टांशी जवळीक झाल्यानंतरदेखील विनोबांनी

म.गांधी आणि त्यांचे अनुयायी, वेगवेगळ्या वैचारिक छटांचे साम्यवादी, काँग्रेस समाजवादी, डॉ. आंबेडकर, सावरकर आणि हिंदुत्ववादी यांच्यातील वाद-संवादाने मराठी चर्चा विश्व ढवळून निघाले होते. साने गुरुजी या दशकाचे चिंतनशील साक्षीदार होते. त्यामुळे कोणताही एकच एक मतप्रवाह त्यांनी संपूर्णपणे कवटाळला नाही किंवा नाकारलाही नाही.

गुरुजींना ‘काँग्रेस’ पत्रामध्ये गीता प्रवचने छापण्याची परवानगी दिली होती. ‘काँग्रेस’ हे वर्तमानपत्र गुरुजींनी एप्रिल १९३८ पासून सुरू केले होते. “काँग्रेस मायबाप। जाळील सर्व ताप” असे या पत्राचे घोषवाक्य असले, तरी प्रांतिक स्तरावरील काँग्रेस सरकारच्या कामकाजावर बारकाईने लक्ष ठेवण्याचे काम गुरुजी या पत्रातून करत असत. या पत्राद्वारे कामगार आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर सरकारवर दबाव आणण्याच्या भूमिकेवर अनेक काँग्रेसजन नाराजही होते. असे असूनही विनोबांनी गुरुजींना ‘गीता प्रवचने’ छापण्याची परवानगी दिली. विनोबांच्या या प्रगाढ स्नेहाचा गुरुजींना विलक्षण संकोच वाटे. शिवाय वैचारिक अंतर कायम राखत वैयक्तिक पातळीवर स्नेह जपण्याचा ताणही येत असावा. कारण १९४०-४२ मध्ये विनोबांनी वारंवार लिहूनही गुरुजी फारसे विनोबांच्या भेटीला गेले नाहीत.

विनोबांच्या निकट सहवासात असूनही साने गुरुजींची ‘आध्यात्मिक गांधीवादी’ म्हणून जडणघडण का झाली नाही, हे समजण्यासाठी १९३० ते १९४० या काळातील महाराष्ट्रातील आणि व्यापक स्तरावर भारतातील वैचारिक वास्तव ध्यानात घ्यायला हवे. विविध मतप्रवाहांतील वाद-संवादातून निर्माण झालेल्या सळसळत्या ऊर्जेने हे दशक वैशिष्ट्यपूर्ण बनले होते. म.गांधी आणि त्यांचे अनुयायी, वेगवेगळ्या वैचारिक छटांचे साम्यवादी, काँग्रेस समाजवादी, डॉ. आंबेडकर, सावरकर आणि हिंदुत्ववादी यांच्यातील वाद-संवादाने मराठी चर्चाविश्व ढवळून निघाले होते. साने गुरुजी या दशकाचे चिंतनशील साक्षीदार होते. त्यामुळे कोणताही एकच एक मतप्रवाह त्यांनी संपूर्णपणे कवटाळला नाही किंवा नाकारलाही नाही. या विचारप्रवाहांनी उपस्थित केलेले जे प्रश्न आणि अधोरेखित केलेली जी मूल्ये त्यांना स्वीकारण्याजोगी वाटली, ती त्यांनी स्वीकारली आणि जी त्याज्य वाटली ती निर्भयतेने सोडून दिली. हे करताना आपले सहकारी आपल्याला काय म्हणतील याची अवास्तव भीती त्यांनी कधी बाळगली नाही. गुरुजींच्या विचारांतील हा खुलेपणा न पेलल्यानेच त्यांच्या समकालीनांनी ‘एक विचारवंत’ म्हणून गुरुजींची उपेक्षा केली. पुढे त्यांच्या अनुयायी चरित्रकारांनाही त्यांचा हा खुलेपणा पुरेसा उमजला नाही. त्यांना तो गुरुजींचा भाबडेपणा वाटला. वास्तविक साने गुरुजी भारतीय समाजातील

अनेक प्रश्नांना एकाच वेळी सामोरे जाण्याच्या प्रयत्नांत होते. त्यासाठी त्यांना विविध विचारप्रवाहांमधून निर्माण होणारी ऊर्जा आवश्यक वाटत होती. त्याचबरोबर या प्रवाहांना सांधणारी यंत्रणा म्हणून त्यांना काँग्रेस महत्त्वाची वाटत होती. १९३०च्या दशकातील काँग्रेस ही भारतातील विविध विचारप्रवाहांना कवेत घेणारी संघटना होती. गांधीवादी, समाजवादी आणि कम्युनिस्ट, ब्राह्मणेत看 चळवळीतील नेते-कार्यकर्ते आणि डॉ.हेडगेवारांसारखे हिंदुत्ववादी त्या वेळी काँग्रेसचे सदस्य होते. काँग्रेसविषयीची कम्युनिस्टांची भूमिका सतत बदलत गेली असली तरी १९३३च्या आसपास त्यांनी काँग्रेसशी मिळतेजुळते घेण्याची भूमिका स्वीकारली होती. ही भूमिका दुसऱ्या कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलमधील लेनिन-एम.एन.रॉय यांच्या वादाच्या पार्श्वभूमीवर काँग्रेस-गांधी यांना प्रति-क्रांतिकारी ठरविण्याच्या भूमिकेच्या बरोबर उलटी भूमिका होती. युरोपात वाहू लागलेल्या दुसऱ्या महायुद्धाच्या आणि हिटलर उदयाच्या पार्श्वभूमीवर सातव्या कम्युनिस्ट इंटरनॅशनलने ही रणनीती आखली होती. महाराष्ट्रातील कम्युनिस्टांमध्येही काँग्रेसविषयी आणि एकूणच राष्ट्रीय चळवळीविषयी वाद होते. कॉ.श्रीपाद अमृत डांगे काँग्रेसबरोबर सहकार्याचा आग्रह धरत होते. १९३६ च्या आसपास तर ते महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीवर राहुरी (जि.अहमदनगर) भागातून निवडूनही गेले होते. कॉ.बी.टी. रणदिवे मात्र काँग्रेसपासून अलगाव राखण्याच्या भूमिकेचे आग्रही समर्थक होते. असे असले तरी राष्ट्रीय पातळीवर कम्युनिस्टांनी काँग्रेस समाजवाद्यांबरोबर ‘संयुक्त मोर्चा’ उघडण्याचा निर्णय घेतला होता. काँग्रेस समाजवाद्यांना कम्युनिस्टांचा प्रस्ताव स्वागतार्ह वाटला आणि जानेवारी १९३६ मध्ये जयप्रकाश नारायण यांनी मांडलेल्या ठरावानुसार काँग्रेस समाजवाद्यांनी कम्युनिस्टांना आपल्या संघटनेचे सदस्य करून घ्यायला सुरुवात केली. साने गुरुजींच्या राजकीय जाणिवा आणि भूमिकांवर या घडामोडींचा लक्षणीय प्रभाव पडला. गांधीवाद ते लोकशाही समाजवाद हा सानेगुरुजींचा वैचारिक प्रवास या प्रभावातूनच घडला. राजकीय व्यवहाराच्या पातळीवर कम्युनिस्टांशी जवळीक, त्यामुळे ओढवलेला काँग्रेसजनांचा रोष व पुढे उपेक्षा यांसारख्या गोष्टींनाही यामुळे साने गुरुजींना सामोरे जावे लागले. या सर्वांविषयी आपण पुढील प्रकरणांमधून माहिती घेणार आहोत. तद्पूर्वी साने गुरुजींना कम्युनिस्टांशी जवळीक का वाटली, हे समजून घ्यायला हवे.

काँग्रेसच्या सर्वसमावेशकतेविषयी साने गुरुजींच्या काही धारणा होत्या. काँग्रेसमधील बहुविध प्रवाह हे जरी त्यांना काँग्रेसचे वैभव वाटत असले तरी जो विचारसमूह राजकीयदृष्ट्या प्रबळ ठरतो, काँग्रेस त्याच्या दिशेला वळते याची त्यांना जाणीव होती. एका बाजूला फैजपूर काँग्रेससाठी गावोगाव फिरताना जाणवलेल्या गोरगरीब जनतेच्या काँग्रेसविषयीच्या अपेक्षा आणि दुसरीकडे काँग्रेस संघटनेवरील गुजराती-मारवाडी धनिकांची पकड या दोन्ही वास्तवांचा अनुभव गुरुजी एकाच वेळी घेत होते. मंगलदास गिरिधरदास, कस्तुरभाई लालभाई, अंबालाल साराभाई,

घनश्यामदास बिल्ला, जमनालाल बजाज हे उद्योजक-व्यापारी म.गांधींच्या विधायक कार्याला मोठ्या प्रमाणात निधी देणगीरूपाने देत असत. त्याचबरोबर काँग्रेसच्या ध्येयधोरणांना प्रभावित करण्याचेही त्यांचे प्रयत्न असत. म.गांधींनी निर्णय घेताना या लक्ष्मीपतींच्या देणग्यांचे कधीच दडपण घेतले नाही. निर्णय घेताना आपली स्वायत्तता गांधीजींनी कायम राखून ठेवली होती. असे असले तरी भारतातील भांडवलदारवर्ग गांधीजींकडे भारतात साम्यवादी क्रांती थोपवून धरणारी व्यक्ती म्हणून पहात होता ही वस्तुस्थिती होती. मुंबई प्रांतिक काँग्रेसचे स्वरूप तर या संदर्भात विशेष लक्षणीय होते. तिच्यात मराठी बुद्धिजीवीपेक्षा गुजराथी धनिकांचा प्रभाव अधिक होता. मुंबई प्रांतिक काँग्रेसमधील शंकरराव देवांसारखे मराठी प्रतिनिधी संघर्षापेक्षा समन्वयावर भर देणारे कर्मकांडवादी गांधीवादी होते. १९३०च्या दशकाच्या मध्यावर गांधीजी आणि काँग्रेसमधील वैचारिक अंतरही वाढत चालले होते. काँग्रेसमधील स्वराज्य पक्षाच्या गटाला गांधीजींनी पाठिंबा दिल्याने पं. नेहरू व सरदार पटेल नाराज होते. चरखा आणि खादीचा वापर, अस्पृश्यतेकडे पाहण्याचा धार्मिक-अध्यात्मिक दृष्टिकोन, काँग्रेस-समाजवाद्यांबरोबरील मतभेद इ. मुद्दे काँग्रेस आणि गांधीजींमधील वैचारिक अंतर वाढवत होते. याची परिणती म्हणून शेवटी म. गांधींनी ऑक्टोबर १९३४ मध्ये काँग्रेसचा राजीनामा दिला. या पार्श्वभूमीवर साने गुरुजींना काँग्रेसमध्ये श्रमजीवींचा आवाज बुलंद करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याची निकड जाणवू लागली. त्यातूनच त्यांनी कॉ.वसंतराव भागवत, कॉ.नथूभाऊ पारोळेकर आदी साम्यवाद्यांच्या बरोबर खानदेशातील शेतकरी आणि कामगारांना संघटित करायला सुरुवात केली.

साम्यवाद्यांबरोबरील आणि पुढे समाजवाद्यांबरोबरील वैचारिक देवाणघेवाण आणि मार्क्सच्या वाचनानुळे गांधी विचारांतील काही कळीच्या मुद्द्यांवर गुरुजींनी पुनर्विचार सुरू केला. यापैकी विश्वस्ताच्या संकल्पनेविषयी त्यांच्या मनात विशेष साशंकता निर्माण झाली. प्रांतिक मंडळातील काँग्रेसचे कामगारविषयक धोरण, कूळकायदा करण्याविषयी चाललेली दिरंगाई पाहता कोणताही धनिक स्वतःच्या संपत्तीकडे अनासक्त वृत्तीने आणि निव्वळ विश्वस्त भावनेने पाहणार नाही, याची जाणीव त्यांना वारंवार होऊ लागली. त्यामुळे संपत्तीच्या पुनर्वाटपासाठी आणि श्रमिकांना त्यांचे न्याय्य हक्क मिळण्यासाठी श्रमिकांचे लढे उभे राहणे त्यांना गरजेचे वाटू लागले. याच सुमारास मध्यप्रांतातील काँग्रेस सरकारने कूळ कायदा मंजूर केला होता. मध्यप्रांतातील किसानसभा अत्यंत संघर्षशील आणि सक्रिय होत्या. गुरुजी त्यांच्या कार्याची दखल 'काँग्रेस' पत्रातून सातत्याने घेत असत. ४ जुलै १९३८च्या 'काँग्रेस'च्या संपादकीयमध्ये गुरुजी लिहितात, "संयुक्त प्रांतात एवढा उत्साह का आहे? तेथे शेतकऱ्यांच्या दुःखांना, कामगारांच्या दुःखांना अधिक जिवाळ्याने सहानुभूती दाखवली जाते. संयुक्त प्रांतीय काँग्रेस कमिटीच्या समाजसत्तावादाचा थोडा वास आहे. हा सुवास सर्वत्र दरवळत जातो व संघटनेला मदत होते." याच अंकात

कॉ.वसंतराव भागवतांचाही लेख आहे. ते लिहितात, "काँग्रेसने आपल्या निवडणुकीच्या जाहीरनाम्यात दिलेल्या आश्वासनास अनुसरून काही किरकोळ स्वरूपाच्या सवलती शेतकरी, कामकऱ्यास देऊ केल्या. त्याबरोबर आपल्या पिढीजात वतनदारीच्या व पिळवणुकीच्या कामास आळा बसणार या धास्तीने सावकार, जमीनदार, भांडवलदार वर्ग काँग्रेसच्या विरुद्ध काहूर करून उठला आहे. आज संयुक्त प्रांतात कानपूरचे भांडवलवाले व इतर जमीनदार यांनी एकजूट करून काँग्रेस मंत्रिमंडळाच्या लढाऊ कार्यक्रमावर जोराचा हल्ला चालवला आहे. त्यास कानपूरच्या कामगारांनी सार्वत्रिक संपाने चोख उत्तर दिले व त्यामागे सर्व जनता उभी राहिली. त्याचप्रमाणे कुळाच्या कायद्याबाबत संयुक्त प्रांतिक काँग्रेस कमिटीने संबंध प्रांतभर किसान परिषदा भरवून मंत्रिमंडळाचे हात बळकट केले. आज महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात या ठिकाणी अशाच स्वरूपाचा झगडा उभा राहणार आहे."

या दोन्ही लेखांचा एकत्रित विचार केला तर प्रांतिक मंडळे स्थापन झाल्यानंतरची साने गुरुजींची मानसिकता स्पष्ट होते. एकीकडे राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासाठी लढणारी आणि समाजातील विविध घटकांना जोडणारी काँग्रेस अधिकाधिक बळकट कशी होईल याचा विचार करत असतानाच दुसरीकडे जोपर्यंत काँग्रेस समाजातील शोषित वर्गाचे प्रश्न हाती घेत नाही, तोपर्यंत स्वातंत्र्याचा आग्रह अर्थहीन राहणार याचे स्पष्ट भान गुरुजींना होते. शिवाय केवळ सदसद्विवेक बुद्धीला आवाहन करून प्रस्थापित वर्ग शोषितांच्या हक्कांना मान्यता देणार नाही, याचीही जाणीव प्रांतिक मंडळाच्या अनुभवातून त्यांना होत होती. भारतीय समाजातील प्रस्थापित वर्गांना आणि त्यांच्या प्रभावाखाली चाललेल्या काँग्रेसला न्याय्य पायावर उभे करण्यासाठी श्रमिकांना संघटित करण्याची आत्यंतिक निकड गुरुजींना जाणवू लागली. त्यातूनच 'आध्यात्मिक गांधीवादा'शी त्यांनी फारकत घेतली. अर्थात् म्हणून ते साम्यवादाकडे झुकले, असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. साम्यवादाविषयी गुरुजींचे काही मूलभूत आक्षेप होते. साम्यवाद्यांचे धर्माविषयीचे 'बाप दाखव नाहीतर श्राद्ध कर' स्वरूपाचे प्रत्यक्षवादी आकलन गुरुजींना बौद्धिक अहंकाराचे लक्षण वाटत असे. धर्म आणि अध्यात्माच्या क्षेत्रात कोणतेही प्रयोग गंभीरपणे न करता त्याविषयी शेरबाजी करणे गुरुजींना अमान्य होते. राष्ट्रवादाविषयीच्या साम्यवाद्यांच्या आकलनाबद्दलदेखील गुरुजींचे काही मूलभूत आक्षेप होते. हे वैचारिक मतभेद १९४०च्या आसपास अधिक ठळकपणे दृष्टिपथात येत गेले. त्यामागे साम्यवाद्यांच्या राजकीय डावपेचात होत गेलेले बदलच अधिक कारणीभूत ठरले. १९३९ च्या अखेरीस जयप्रकाश नारायण यांना सापडलेल्या साम्यवाद्यांच्या गुप्त कागदपत्रातून 'संयुक्त मोर्चा'चा प्रयोग हा साम्यवाद्यांच्या डावपेचात्मक रणनीतीचा भाग होता हे उघड झाले. आपला वापर झाला, आपण फसवले गेलो हे ध्यानात आल्यावर काँग्रेस समाजवाद्यांनी साम्यवाद्यांना आपल्या संघटनेतून काढून टाकले. या टप्प्यावर दुसरे महायुद्ध सुरू झालेले होते. काँग्रेसने युद्धविरोधाची भूमिका घेतली होती. जून १९४० मध्ये रशियावर

जर्मनीचा हल्ला होईपर्यंत साम्यवादीही या युद्धाला 'साम्राज्यवादी युद्ध' म्हणत होते. रशियावर हल्ला झाल्यानंतर मात्र त्यांनी आपली भूमिका बदलली. दुसरे महायुद्ध हे 'लोकयुद्ध' आहे असे म्हणत त्यांनी युद्धाला पाठिंबा जाहीर केला. साने गुरुजींचा मात्र युद्धाला विरोध होता. या विरोधामागे प्रामुख्याने दोन कारणे होती. पहिले कारण म्हणजे भारतातील चाळीस कोटी लोकांना ब्रिटिश शासनाविरुद्ध अवाक्षरही उच्चारण्याचे स्वातंत्र्य नसताना दुसऱ्या महायुद्धाला 'लोकयुद्ध' म्हणणे त्यांना पूर्णपणे अमान्य होते. युद्ध समर्थन म्हणजे लोकांची शुद्ध फसवणूक आहे असे त्यांचे मत होते. दुसरे म्हणजे भारतीयांचे हित दुय्यम ठरवत रशियाच्या हितसंबंधांना केंद्रस्थानी ठेवून निर्णय घेणे त्यांना सर्वस्वी गैर वाटत होते. यामागे राष्ट्रनिष्ठेची भूमिका तर होतीच पण त्याचबरोबर स्टॅलिन आणि ट्रॉट्स्की यांच्यातील वैचारिक मतभेदांचाही संदर्भ होता. रशियातील साम्यवादी क्रांती सांभाळायची की जगभरात क्रांतीला मदत करायची या वादात झालेली स्टॅलिनची सरशी पाहता रशियानिष्ठ भूमिका ही कोणत्याच अर्थाने गुरुजींना भारतीयांच्या हिताची वाटत नव्हती. स्टॅलिन ट्रॉट्स्की वादाविषयी गुरुजी लिहितात, "ट्रॉट्स्की जगभर क्रांती व्हावी असे म्हणे, याचा अर्थ रशियातील क्रांतीचा प्रयोग सांभाळला जाऊ नये, असे नव्हता तो म्हणत; त्याचे म्हणणे एवढेच, की जोर कशावर द्यायचा? आपले लक्ष जगाकडे हवे; आणि देशातही जागतिक क्रांतीचे ध्येय सतत सर्वांच्या डोळ्यांसमोर राखले पाहिजे. देशातील कामगारांच्या हाती संपूर्ण सत्ता तोवर असली

पाहिजे. संक्रमणावस्थेत जगात अन्यत्र कामगार सत्ता स्थापन झाली नाही तोपर्यंत रशियात कामगारांचीच सोव्हिएट्स हवीत. कामगारांच्याच हाती सूत्रे असावीत. म्हणजे रशियात कामगार-हुकुमशाही जगातील क्रांतीकडे सतत लक्ष ठेवील. परंतु स्टॅलिनला हे तितकेसे पटत नव्हते. स्टॅलिन स्वार्थी आहे, सत्तालोलुप आहे असे नाही; परंतु त्याला रशियातील प्रयोगाचा सांभाळ अधिक महत्त्वाचा वाटत आहे. परंतु एकदा तुम्ही सांभाळण्याची वृत्ती घेण्याचे झालेत की जहालपणा जातो; ध्येयवाद कमी होतो, तीव्रता कमी होते! तेच आज रशियात झाले आहे का? केवळ आपला प्रयोग सांभाळण्याच्या कामात रशिया रंगणार का? जगक्रांतीच्या ज्वाला त्याच्या हृदयाला नाही का पेटवणार?"

रशियातील साम्यवादाचे निर्णय त्यांच्या 'राष्ट्रीय' हिताला अनुसरून असताना भारतीय साम्यवाद्यांनी मात्र राष्ट्रवादाला 'बूज्वा' विचारसरणी मानत रशियाधार्जिणी भूमिका घेणे म्हणूनच गुरुजींना चुकीचे वाटत होते. यातूनच गुरुजींनी संघटनात्मक पातळीवर साम्यवाद्यांशी पूर्णतः फारकत घेतली आणि १९४२च्या 'चले जाव' आंदोलनात स्वतःला झोकून दिले. साम्यवाद्यांबरोबरची फारकत म्हणजे मार्क्सच्या विचारांना तिलांजली नव्हे, हे येथे आग्रहाने नमूद करायला हवे. मार्क्सच्या विचारातील मुक्तिदायी अवकाशाविषयी साने गुरुजींना शेवटपर्यंत आस्था होती, हे त्यांच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील लिखाणातून स्पष्टपणे दिसून येते. संघटनात्मक पातळीवरील साम्यवाद्यांबरोबर मतभेद आणि मार्क्सवादातील शोषणमुक्तीच्या

तत्त्वज्ञानविषयी आस्था, गांधीवादातील समग्र परिवर्तनाच्या तत्त्वाविषयी बांधिलकी आणि संघटनात्मक पातळीवर काँग्रेसकडून होत असलेली उपेक्षा हे साने गुरुजींच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धातील ताणाचे मुख्य स्रोत होते. सामाजिक शक्ती वेगाने जागृत होत होत्या. मात्र या जाग्या झालेल्या शक्तींना संघटित करण्यासाठी, दिशा देण्यासाठी आणि नवभारताच्या निर्मितीचा पाया समताधिष्ठित बनवण्यासाठी आवश्यक तो संरचनात्मक आधार काही गुरुजींना लाभत नव्हता. उठता बसता गांधीजींच्या नावाचा जप करणारी काँग्रेस समताकेंद्री बदलांसाठी आवश्यक पाऊले टाकताना अडखळत होती तर कम्युनिस्ट हे राष्ट्र-राज्याच्या वास्तवाशी नाळ तोडून बसले होते. समाजवादी राजकारणाचा तिसरा स्वतंत्र पर्याय काँग्रेसपासून वेगळे अस्तित्व शोधण्याच्या प्रक्रियेत होता. पक्षीय राजकारणातील हेवेदावे आणि डावपेच यांना तोंड देण्यासाठी किंवा पक्षसंघटनेला हाताशी धरून परिवर्तनाचे राजकारण करण्यासाठी आवश्यक ती मनोभूमिका गुरुजींपाशी नव्हती. हे त्यांना स्वतःलाही माहीत होते आणि तसे त्यांनी वेळोवेळी कबूलही केले होते. मात्र अशा प्रकारचे मूल्याधिष्ठित राजकारण करण्याची क्षमता असणाऱ्यांनाही गुरुजींची व्यापक दृष्टी उमजत नव्हती हे अधिक विदारक होते. राष्ट्र निर्मितीच्या प्रक्रियेत दलित-शोषित वर्गाला केंद्रस्थानी आणण्याची साने गुरुजींची तळमळ किंवा वंचित-शोषित-दलितांना एकत्र आणण्याचे साने गुरुजींचे प्रयत्न त्यांच्या समकालीनांच्या दृष्टीने प्रामाणिक होते, मात्र भाबडे होते. भूतदयावादी होते मात्र क्रांतिकारी नव्हते. धर्म, परंपरा, रीतिरिवाज, सणवार यांत रमलेले त्यांचे साहित्य बुद्धिवाद्यांच्या दृष्टीने रंजक होते मात्र विचारप्रवण नव्हते. त्यांची धर्मनिरपेक्षता बुद्धिवाद्यांप्रमाणे 'इहवादी' नव्हती तर केवळ सर्वधर्मसमभावाचा आग्रह धरणारी होती. साने गुरुजींचे व्यक्तिमत्त्व आणि विचारांविषयी प्रेम असणाऱ्यांनीही त्यांच्या विचारांकडे गंभीरपणे पाहिले नाही. २ जानेवारी १९४५ रोजी मधू लिमये यांना लिहिलेल्या पत्रात साने गुरुजी लिहितात, "...तुला, भाऊ फाटकला, नानासाहेबादींना, थोडक्यात बुद्धिप्रधान आणि चिकित्सक लोकांस, शास्त्रीय दृष्टिकोनाच्या लोकांस माझी पुस्तके हाती धरावी असे वाटणार नाही. आणि का वाटावे? मधू, तुला आनंद देईल असे पुस्तक नाही हो बाळ, मला लिहिता येणार! तुला माझा अभिमान वाटेल असे मला नाही लिहिता येणार. एकतर म्हणून तुमची मान खाली होऊ नये म्हणून मी लिहिणे सोडून दिले पाहिजे किंवा शास्त्रीय दृष्टीने, तुमची जी मानसशास्त्रे आहेत, बौद्धिक प्रक्रिया आहेत, स्वभावपरिपोष कसे करावे, खलत्व कसे रंगवावे, विरोध विकासवादी किंवा मार्क्सिस्ट विदारक दृष्टीने कसे पहावे, ते सारे शिकून मगच लिहावे... मधू, महाराष्ट्रातील बौद्धिक व शास्त्रीय कल्पनांच्या जगात वावरणाऱ्या व्यक्ती काही म्हणोत. ज्यांची जीवने साधी सरळ आहेत ते माझी पुस्तके हृदयाशी धरतात. आणि म्हणून ती क्षणात खपतात... याच पत्रात पुढे ते लिहितात, "क्रांतिकारकांना भावनांनी दुबळेपणा येतो म्हणून त्या निर्जीव केल्या पाहिजेत असे तुमच्या टेक्निकमध्ये असेल. त्याप्रमाणे तू करत असशील. परंतु मी बुद्धिशून्य व तर्कशून्य. मी भावनांच्या ओलाव्यावर जगतो. त्यासाठी भुकेलेला. मला लिहिताना तुला

ज्या काळात पाया हा भौतिक आणि इतर बाबी म्हणजे इमला असे यांत्रिकपणे पाहिले जात होते त्या काळात वैचारिकतेचा कोणताही बडेजाव न मांडता घेतलेल्या साने गुरुजींच्या प्रगल्भ भूमिकेकडे गंभीरपणे पाहणे आणि त्या भूमिका पेलणे भारतातील बुद्धिजीवी वर्गाला झेपले नाही ही वस्तुस्थिती आहे. भारतीय संस्कृतीतील उत्सवी परंपरा, चालीरीती, ओव्या-लोकगीते यांच्याशी हार्दिक संवाद करत आणि तरीही पुनरुज्जीवनवाद, मूलतत्त्ववाद किंवा जमातवादाच्या जाळ्यात न अडकता जपलेली गुरुजींची धार्मिकता जेवढी परंपरेतील सत्त्व जपणारी होती, तेवढीच नव्या विचारांना कवेत घेण्यासाठी आसुसलेली होती.

उचंबळून येणार नाही. कारण Theory, policy line माझ्याजवळ काय आहे?...” गुरुजींच्या पत्रातील ही वेदना केवळ व्यक्तिगत पातळीवरील उपेक्षेची सूचक नाही; तर स्वतंत्र भारतातील राजकारण ज्या वैचारिक कप्पेबंदपणात घोटाळत राहिले त्याची नांदी आहे. गांधीवाद्यांनी साधनशुचितेचा आग्रह धरत राजकारणाचे आध्यात्मिकीकरण करावे, सूत कातावे, शेळीचे दूध प्यावे. समाजवादी-मार्क्सवाद्यांनी बुद्धिप्रामाण्यवादी इहवादाचा आग्रह धरावा. भौतिकवादी दृष्टिकोनाची कास धरावी; तर हिंदुत्ववाद्यांनी धर्माचा कायमस्वरूपी एकाधिकार मिळाल्याच्या आविर्भावात धर्म आणि परंपरेचे राजकारण करावे. हा अलिखित नियम असताना आध्यात्मिकता जगत जगत तिच्या अतीत जाऊ पाहणारा, भौतिकवादाचे सामर्थ्य ओळखत परंपरेला कवेत घेऊ पाहणारा, धर्मश्रद्धेबद्दल आदर बाळगत जमातवादाला कडाडून विरोध करणारा साने गुरुजींसारखा कोणत्याच चौकटीत न मावणारा माणूस त्याच्या व्यामिश्रतेसह उमगणे कठीणच होते. त्यामुळेच कम्युनिस्टांच्या 'नादी' लागलेल्या साने गुरुजींचे काँग्रेसला वावडे झाले तर साने गुरुजींच्या लिखाणातील धर्म-धार्मिकतेचे काय करायचे याचा बुद्धीवाद्यांना पेच पडला.

चालीरीती, परंपरा इ. विषयीची साने गुरुजींची भूमिका 'इस्लामी संस्कृती' या त्यांच्या मृत्यूनंतर प्रकाशित झालेल्या पुस्तकात दिसते. ते लिहितात, "समाजाचा इतिहास बुद्धीपेक्षा रूढी व दंतकथा यांनी अधिक बनवला आहे. इतिहास पाहणाऱ्याने त्यांच्याकडे तुच्छतेने पाहता कामा नये. शास्त्रज्ञाला सोने किंवा खडू सारख्याच किमतीचे. विचाराच्या तत्त्वज्ञानाचा उच्च स्वरूपाचा अभ्यास जसा महत्त्वाचा, तद्वत अंधविश्वास, चालीरीती, भोळसट कल्पना, लोकरूढी, दंतकथा यांचा अभ्यासही महत्त्वाचा. याच पुस्तकात त्यांची संस्कृतीविषयीची भूमिकाही स्पष्टपणे मांडलेली

आहे. ते लिहितात, “...संस्कृतीचा भौगोलिक व आर्थिक परिस्थितीशी फार निकट संबंध असतो. आपलाच हेका धरणारे अंध लोक काही म्हणोत, मनुष्य हा परिस्थितीचा प्राणी आहे, ही गोष्ट नाकारता येणार नाही. मनुष्य आणखीही काही अधिक असतो, परंतु परिस्थितीचाही तो असतो.”

साने गुरुजींची वरील दोन्ही विधाने वास्तविक पाहता नवमार्क्सवाद्यांच्या भूमिकेपेक्षा कुठे वेगळी आहेत? असे असले तरी ज्या काळात पाया हा भौतिक आणि इतर बाबी म्हणजे इमला असे यांत्रिकपणे पाहिले जात होते त्या काळात वैचारिकतेचा कोणताही बडेजाव न मांडता घेतलेल्या साने गुरुजींच्या प्रगल्भ भूमिकेकडे गंभीरपणे पाहणे आणि त्या भूमिका पेलणे भारतातील बुद्धिजीवी वर्गाला झेपले नाही ही वस्तुस्थिती आहे. भारतीय संस्कृतीतील उत्सवी परंपरा, चालीरीती, ओव्या-लोकगीते यांच्याशी हार्दिक संवाद करत आणि तरीही पुनरुज्जीवनवाद, मूलतत्त्ववाद किंवा जमातवादाच्या जाळ्यात न अडकता जपलेली गुरुजींची धार्मिकता जेवढी परंपरेतील सत्त्व जपणारी होती, तेवढीच नव्या विचारांना कवेत घेण्यासाठी आसुसलेली होती. ‘भारतीय संस्कृती’ या ग्रंथात साने गुरुजी लिहितात, “श्रुतिस्मृतींच्या अभ्यासाइतकेच सृष्टिशास्त्राचे अध्ययन पवित्र आहे. सनातन धर्मातील ही थोर दृष्टी आपण पुन्हा उचलली पाहिजे. परमोच्च बौद्धिक विकासाची ज्वाळा पुन्हा पेटवली पाहिजे. भारतीय संस्कृती तरच पुन्हा नवतेजाने नटेल. आज संस्कृती रक्षणाच्या चळवळी होत आहेत. नवीन विचारांचे वारे येऊ नयेत म्हणून सनातनी नावाची मंडळी किल्ले कोट बांधू पाहत आहेत. परंतु हे संस्कृतिरक्षक नसून संस्कृतिभक्षक आहेत. भारतीय संस्कृतीचे मढे ते कवटाळू पाहत आहेत व आतील प्राण गुदमरत आहेत. हे सनातनी नसून असनातनी आहेत. सनातन या शब्दाचा अर्थच काय? सनातनो नित्य नूतनः! जे नेहमी नवीन नवीन स्वरूपात प्रकट होईल तेच टिकेल...”

मानवी इतिहास आणि संस्कृतीविषयीच्या या प्रगल्भ भूमिकेतून परंपरा आणि नवता, सातत्य आणि परिवर्तन यांकडे गुरुजींनी कधीही द्वैती दृष्टीने पाहिले नाही. उलट त्यांतील द्वंद्वात्मकता सातत्याने अधोरेखित केली आणि म्हणूनच धर्माच्या नावे चाललेल्या राजकारणाचा धार्मिकतेशी कोणताही संबंध नाही हे ते ओळखू शकले. धर्माच्या नावे चाललेले राजकारण म्हणजे प्रस्थापित वर्गांनी आपले हितसंबंध पोसण्यासाठी चालवलेला खेळ आहे. अध्यात्मभाव, देवभक्ती किंवा धर्मप्रीती यांपैकी कशाशीही जमातवाद्यांचा काडीमात्र संबंध नसतो ही भूमिका साने गुरुजींनी सातत्याने घेतली. १९३७ मध्ये पुण्यात हिंदू-मुस्लिम दंगल झाली. प्रशासनाने सोन्या मारुतीच्या मंदिरात वाद्ये वाजवायला मनाई केली. या पार्श्वभूमीवर साने गुरुजींनी ‘सोन्या मारुती’ ही कादंबरी लिहिली. त्यात हिंदूवर झालेल्या अन्यायाला दूर करण्यासाठी त्यांनी संघटित झाले पाहिजे असे मानणाऱ्या तरुणाला कथानायक जमातवादी राजकारणाचे स्वरूप उलगडून दाखवतो आणि काही मूलभूत प्रश्न उपस्थित करतो. प्रांतिक मंडळाच्या निवडणुकीत पुण्यातील जागा लढवताना कोणाला दंगलीचा

फायदा झाला? धर्माच्या नावे संघटन करू पाहणारे दीन-दलितानांच्या प्रश्नाविषयी बधीर का असतात? सनातनी धर्म जगवण्यासाठी वासाहतिक सत्तेचे लांगूलचालन करून गुलामगिरी का स्वीकारली जाते? काळाराम सत्याग्रहात ज्यांनी दलिताना मंदिर-प्रवेश नाकारला त्यांना सोन्या मारुतीसाठी परकीय सरकारपुढे सत्याग्रह करण्याचा काय अधिकार आहे? असे अनेक जळजळीत प्रश्न नायकाच्या माध्यमातून साने गुरुजींनी या कादंबरीत विचारले आहेत. हरिजनांना सहभागी करून न घेता काढलेली नाशिकच्या काळारामाची मिरवणूक हा सोहळा नसून ती रामरायाची तिरडी होती असे जळजळीत विधान साने गुरुजींनी या कादंबरीत केले आहे.

जमातवादी राजकारणाच्या मुळाशी असलेल्या आर्थिक हितसंबंधाविषयीचे साने गुरुजींचे आकलन किती प्रगल्भ होते याचे उत्तम उदाहरण ‘श्यामची पत्रे’ मध्ये मिळते. गुरुजी लिहितात, “हिंदू-मुसलमानांची एकी ही सांस्कृतिकदृष्ट्या भिन्न असलेल्या जमातींची एकी आहे. केवळ दोन जमातींमधील साम्य-विरोधांचा तराजू जोखून हा प्रश्न सुटणार नाही. ह्या दोन जमातींची एकी व्हायची असेल तर जातीयवादाचा फायदा घेऊन वर्गहित साधणाऱ्या पुढाऱ्यांचे स्थान समाजातून नष्ट झाले पाहिजे. ते स्थान समाजवादी क्रांतीशिवाय नष्ट होणे शक्य नाही. एकजिनसी संस्कृती निर्माण व्हायची असेल, तर एकजिनसी समाजव्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे. जळगावच्या शेतकरी परिषदेला हजारो मुसलमान शेतकरी आले होते. हिंदू शेतकऱ्यांबरोबर असलेले त्यांचे आर्थिक एकजिनसी नाते त्यांना कळले पण काँग्रेसचा राष्ट्रवाद त्यांना कळत नाही. ह्याचा अर्थ मुसलमान शेतकरी जातीयवादी आहेत असा का तू करणार? पण काँग्रेसचा राष्ट्रवाद म्हणजे आपल्या आर्थिक झगड्याचे तत्त्वज्ञान आहे हे त्यांना कळत नाही, आणि नाहीही कळणार कदाचित; कारण काँग्रेसही बहुजन समाजाच्या आर्थिक प्रश्नांकडे इतक्या आत्मीयतेने कोठे पाहत आहे?”

भारतातील अनेक समस्यांच्या मुळाशी आर्थिक विषमता आणि दारिद्र्य आहे याची जाणीव साने गुरुजींना होती. आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी शासन जोपर्यंत जोरदार प्रयत्न करत नाही तोपर्यंत स्वातंत्र्य आणि लोकशाही निरर्थक आहे, हा आग्रह साने गुरुजींच्या स्वातंत्र्योत्तर लिखाणात दिसतो. राष्ट्रवादी जाणिवांना एकाच वेळी धर्मनिरपेक्षता आणि सामाजिक-आर्थिक समता यांचे अधिष्ठान देणे हे साने गुरुजींच्या वैचारिक चारित्र्याचे गुणसूत्र होते. विविध भाषा, धर्म, परंपरा यांना परस्परांशी बांधत नव्या राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी तर त्यांना ते आवश्यक वाटत होतेच; त्याचबरोबर सर्वसमावेशक आत्मौपम्य भारतीयत्वाचा साने गुरुजींच्या दृष्टीने तो आत्माही होता. एकमेकांच्या वेदनेशी आणि आनंदाशी आंतरिक बांधला गेलेला एकमय भारतीय समाज घडविण्यासाठी साने गुरुजींनी केलेल्या प्रयत्नांची माहिती आपण पुढील प्रकरणांतून घेणार आहोत.

— चैत्रा रेडकर

Mob. 9892507400

अभिमत विद्यापीठे, संस्थाचालक आणि मुक्त विद्यापीठे : काही आक्षेपांचे निराकरण

खासगी शिक्षणसंस्था, कुठलेही अनुदान नसताना, लो.टिळक, आगरकरांनी काढल्या, तसेच म.फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनीही काढल्या; त्यांच्या संस्थांच्या लौकिकामुळे आणि त्यांच्या शैक्षणिक विश्वासाहतेमुळे त्या संस्थांना कालांतराने शासकीय अनुदानेही मिळाली; पण त्यांनी कुणी पंचतारांकित दिसणाऱ्या इमारती (ज्यांतील ७० टक्के जागेचा कधी वापरच केला जात नाही), किंवा प्रासादिक भवने उभी केल्याचे दिसले नाही, किंवा दोनशे कोटी रुपये खर्चून स्टेडियम आपल्याच नावाने बांधल्याचे किंवा शंभर कोटी रकमेची अघोषित संपत्ती, त्यांच्या संस्थांवर धाड पडली असता सापडल्याचे ऐक्यात नाही. 'थोडे कमी दर्जाचे शिक्षण दिले किंवा थोडे गैरव्यवहार सर्वत्रच चालतात - तर काय होते', अशी बोटचेपेपणाची भूमिका त्यांनी कधी घेतली नाही, त्यांना घ्यावी लागली नाही. ही उदाहरणे म्हणजे 'पुराणातली वानगी आहेत', 'ती पुराणातच राहू द्या' असे कोणी सुचवू इच्छित असतील तर हरकत नाही, मग मी 'जुन्या काळात वावरणारा, कालबाह्य संस्कार आणि विचार उराशी बाळगणारा आहे,' अशी कोणी टीका केल्यास ती मी सहर्ष स्वीकारीन; मात्र, 'थोडासा भ्रष्टाचार, गैरव्यवहार आणि थोड्या कमी दर्जाच्या शिक्षणाला' मी कदापिही अधिमान्यता द्यायला तयार होणार नाही. ह्या तात्त्विक भूमिकेपायी मला माझ्या कौटुंबिक जीवनात जी किंमत मोजावी लागली, त्याचा तपशील इथे देऊन मी त्याचे भांडवल करू इच्छित नाही.

अभिमत विद्यापीठे आणि खासगी विनाअनुदानित व्यावसायिक शिक्षणसंस्थांवर 'कपिल सिब्बल, यूजीसी आणि अभिमत विद्यापीठे' (साधना, १३ फेब्रु. २०१०) ह्या माझ्या लेखातील 'काही टीकात्मक मुद्द्यांची दुसरी बाजू' (साप्ता. साधना, ८ मे २०१०) विस्तृतपणे श्री.मनोहर जांभेकर यांनी मांडली आहे. तसेच 'साधना'च्या ह्याच अंकात डॉ.प्रदीप कर्णिक यांनी मुक्त विद्यापीठावरील माझ्या लेखातील (साधना, २४ एप्रिल २०१०) काही त्रुटी दाखविल्या आहेत. ह्या दोघांचेही प्रथम आभार मानतो. त्यांचे माझ्या मांडणीबद्दल- म्हणजे माझ्या भूमिकेबद्दल- जे गैरसमज झालेत ते दूर करण्यासाठी आणि माझ्या 'साधना'मध्ये जानेवारी २००९ ते एप्रिल २०१० पर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या एकूण लेखमालेचा उद्देश अधिक स्पष्ट करण्यासाठी हा लेखनप्रपंच.

'माझ्या लेखामध्ये मी फक्त खासगी शिक्षणसंस्था आणि अभिमत विद्यापीठांवरच टीका करतो; शासनपुरस्कृत विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांतील कारभाराबद्दल मी बोलत नाही' असा आक्षेप तेच घेऊ शकतील, ज्यांनी ही १६ लेखांची संपूर्ण लेखमाला वाचलेली नाही. केंद्रीय विद्यापीठे, त्यांतील कुलगुरूंच्या घाईघाईत केलेल्या नेमणुका, विद्यापीठांच्या कारभारातील शासनाचा अवास्तव हस्तक्षेप, प्राचार्यपदाचे अवमूल्यन, अभ्यासक्रमांची पुनर्रचना आणि मूल्यांकन पद्धतीचा फेरविचार, विद्यापीठांमधील अध्यासननिर्मितीबाबत शासनाच्या सुस्पष्ट धोरणाचा अभाव, उच्चशिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण, प्राध्यापकांचा संप, 'ब्रेन ड्रेन'चे 'ब्रेन गेन'मध्ये रूपांतर करण्यासाठी १४ नवी राष्ट्रीय विद्यापीठे स्थापन करण्याचा केंद्र सरकारचा घाट, अभियांत्रिकी शिक्षणाचा खेळखंडोबा, तसेच कुलगुरू निवडप्रक्रियेतील राज्यशासनाची हाराकिरी, मुक्त विद्यापीठे इत्यादी सर्वच विषयांवर मी लेख लिहिले आहेत, त्यामुळे फक्त अभिमत विद्यापीठे व खासगी शिक्षणसंस्थांवरच मी टीका करतो असे म्हणणे अन्याय करणारे आहे.

उच्च शिक्षण क्षेत्रातील सध्याचे वास्तव- विशेषतः महाराष्ट्र राज्यातील स्थिती, त्या क्षेत्रात १९५९ पासून अध्यापन, संशोधन आणि थोडेफार शैक्षणिक प्रशासनाचे काम करताना मला आलेले अनुभव आणि थोडे भाष्य असे एकत्रितपणे मांडण्याचा मी

गैरव्यवहार करणाऱ्यांना कायद्याच्या चौकटीत आणण्याऐवजी त्याचे प्रच्छन्नपणे समर्थन करून, नियमांचा आग्रह धरणाऱ्याला गोळ्या घालण्याने समाजात चांगली मूल्ये आणि संस्कार जपणारी पिढी उच्च शिक्षणातून आपण कशी तयार करणार? वर पुन्हा समाजात अशा मूल्ये जपणाऱ्या व्यक्ती दिसत नाहीत, असा कांगावा करणे दांभिकपणाचे नाही का? आणि विश्वसनीय व्यक्ती फक्त नातेवाईकांमध्येच अभिमत विद्यापीठे व खासगी संस्थाचालकांना सापडतात, अन्यत्र नाही, यावर श्री.जांभेकरांचा तरी प्रामाणिक विश्वास आहे का?

लेखमालेद्वारा प्रयत्न केला आहे. त्याला चांगला प्रतिसाद मिळाला असे साधना साप्ताहिकाच्या संपादकांना वाटते, तसेच मलाही वाटते. माझ्या मुद्द्यांशी सर्वांनी सहमत व्हावे किंवा ते होतील, अशा भ्रमात मी, लेखमाला सुरू केली तेव्हाही नव्हतो आणि आज लेखमाला संपलेली असतानाही नाही, हे प्रथमच स्पष्ट करतो.

सर्व उच्चशिक्षणाची जबाबदारी शासनाने घ्यावी, असे माझे मत नाही. तसेच खाजगीकरणालाही माझा विरोध नाही. त्यामुळे माझ्या मांडणीचे १९८३-८४ च्या सुमारास स्वागत झाले असते आणि आज माझे म्हणणे कालबाह्य झाले आहे, हे मनोहर जांभेकरांचे म्हणणे योग्य नाही. जसे शासनपुरस्कृत विद्यापीठांत उच्चशिक्षण, संशोधन कसे चालले आहे, त्याचा दर्जा काय, हे पाहणे गरजेचे आहे; तसेच २६ वर्षांनंतर व्यावसायिक उच्च शिक्षणामध्ये विनाअनुदान तत्त्वांवर खाजगी संस्थाचालकांना अवसर दिल्यानंतर त्या प्रयोगामागील मूळ उद्देशांचे नेमके काय झालेय, ह्याची समीक्षा होणेही आवश्यक आहे. शासनाचे काय किंवा खाजगी शिक्षणसंस्थांचे काय, कोंबडे झाकून ठेवल्याने ते आरवण्याचे राहत नाही, किंवा पहाट होणे लांबणीवर पडत नाही!

१. 'खेड्यापाड्यांतून जन्माला आलेली स्वातंत्र्योत्तर काळातील तरुण पिढी अशिक्षित ठेवण्यामध्ये त्यांचे (म्हणजे मध्यम वर्गीयांचे विशेषतः राजकीय पक्षांचे) हितसंबंध गुंतले होते,' आता... 'खाजगी संस्थांना मोठ्या प्रमाणात इंजिनिअरिंग, मेडिकल महाविद्यालये काढण्यास फक्त परवानगी दिल्यावर पुष्कळांच्या पोटांत दुखू लागले- अंदाजपत्रकातून अनुदान दिले नसूनसुद्धा' ह्या श्री.जांभेकरांच्या विधानामधून असे ध्वनित होते, की तळागाळातून, खेड्यापाड्यांतून आलेल्या तरुण-तरुणींना ह्या खासगी इंजिनिअरिंग, मेडिकल उच्च शिक्षणाचा सर्वाधिक लाभ मिळाला. वस्तुस्थिती मात्र तशी नाही. गेल्या पंचवीस वर्षांत अशा

महाविद्यालयांमधून शिक्षण घेणाऱ्यांत तळागाळातले (उच्चशिक्षण घेणाऱ्या पहिल्या पिढीतले) ग्रामीण विद्यार्थी किती होते, निमशहरी, शहरी मध्यमवर्गीय कुटुंबातील पण महाराष्ट्रातील किती आणि परंप्रांतीय धनदांड्यांचे पाल्य किती होते, याची पाहणी करून कोणी आकडेवारी गोळा केली आहे किंवा नाही, हे माहिती नाही; पण या संदर्भात आदरणीय प्रा.एन.डी.पाटील (कार्याध्यक्ष, रयत शिक्षण संस्था) यांची एक बोलकी प्रतिक्रिया इथे सांगण्यासारखी आहे. त्यांच्या संस्थेने कर्मवीर भाऊराव पाटील इंजिनिअरिंग कॉलेज, सातारा येथे काढले. मी कुलगुरुपदावर (१९९५-२०००) असताना त्यांची भेट घेतली, तेव्हा 'रयत'ने 'मेडिकल' कॉलेजसुद्धा काढले नाही?' या माझ्या प्रश्नावर ते म्हणाले, की 'खाजगी विनाअनुदानित व्यावसायिक शिक्षणाची कॉलेजेस सुरू झाली म्हणजे त्याचा लाभ आपल्या महाराष्ट्रातील ग्रामीण, खेड्यापाड्यांतून येणारे विद्यार्थी-विद्यार्थिनी अधिकाधिक घेतील' असे वाटले होते, मात्र अनुभव असा आहे की एकूण विद्यार्थी प्रवेशसंख्येत त्यांची टक्केवारी १०-१५ टक्क्यांच्या वर कधीच गेली नाही. त्याचा फायदा विशेषतः शहरी मध्यमवर्गीय आणि परंप्रांतीय श्रीमंत विद्यार्थीच जास्त घेताहेत. त्यामुळे आमचा भ्रमनिरास झाला.' त्यानंतर 'मेडिकल' कॉलेज काढले नाही? ह्या प्रश्नावर ते उत्तर देताना म्हणाले, 'एक विनाअनुदान इंजिनिअरिंग कॉलेज काढून आम्ही पाहिले. कुठून ह्या प्रयोगात आपण आलो असे झाले आहे! विनाअनुदानित महाविद्यालयात जे 'आर्थिक व्यवहार' चालतात, करावे लागतात ते रयत शिक्षण संस्थेला मानवणारे नाहीत; आमच्या लौकिकाला शोभणारे नाहीत.' प्रा.एन.डी.पाटील हे एक ज्येष्ठ शिक्षणतज्ज्ञ आणि मुरलेले मुत्सद्दी राजकारणी आहेत. त्यांच्या म्हणण्यावर मी काही भाष्य करावे हा माझा अधिकार नाही. त्यांच्या उत्तरातून त्यांना काय म्हणायचे आहे, हे वाचकांच्या लक्षात येईलच.

२. विनाअनुदानित संस्था चालविण्यासाठी बँकेकडून कोट्यवधींचे कर्ज घ्यावे लागते, त्यासाठी व्यवस्थापनातील सर्व व्यक्तींचा वैयक्तिक व सामूहिक जामीन घेतला जातो. हे सांगताना श्री.जांभेकरांनी असे सूचित केले आहे, की 'माजी कुलगुरू लेखकांनी स्वतः चार-पाच कोटी रुपयांचे कर्ज घेऊन संस्था चालवलेली आहे का', तरच त्यांना खासगी संस्थांवर टीका करण्याचा अधिकार आहे. त्यांच्या प्रश्नावर माझे उत्तर नकारार्थीच आहे. मी आग्रा विद्यापीठ, कानपूर आय.आय.टी., पुणे विद्यापीठ, आय.सी.एस.एस.आर., नवी दिल्ली आणि शेवटी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर ह्या सर्व केंद्र- राज्य शासनपुरस्कृत संस्थांमध्ये काम केले. त्यामुळे कर्ज काढून उच्च शिक्षणाचा धंदा सुरू करायला दुकान थाटावे याची गरज मला भासली नाही; पण कोल्हापुरातील पाच वर्षांत इंजिनिअरिंग, मेडिकल, फार्मसी, डेन्टल, बी.एड., एम.बी.ए., एलएलबी, आयुर्वेद, होमिओपॅथी ह्या विविध विद्याशाखांतील अनेक विनाअनुदानित कॉलेजेसशी माझा प्रशासक म्हणून संबंध आला. त्या संबंधातील माझे बरे-

वाईट अनुभव लिहीत बसणे इथे अप्रस्तुत होईल. मात्र अशा बऱ्याच संस्थांचे आर्थिक व्यवहार पारदर्शी नाहीत हे श्री.जांभेकरही मान्य करतील. कोणी जर चोरी करून पळून जाऊ लागला तर त्याला पकडणाऱ्या व्यक्तीला मदत करणे दूर राहिले; उलट 'तुझी वस्तू त्याने चोरलीय का', नाही तर 'तू गप्प बस' असे म्हणण्याचा हा प्रकार आहे. गैरव्यवहार करणाऱ्यांना कायद्याच्या चौकटीत आणण्याऐवजी त्याचे प्रच्छन्नपणे समर्थन करून, नियमांचा आग्रह धरणाऱ्याला गोळ्या घालण्याने समाजात चांगली मूल्ये आणि संस्कार जपणारी पिढी उच्च शिक्षणातून आपण कशी तयार करणार? वर पुन्हा समाजात अशा मूल्ये जपणाऱ्या व्यक्ती दिसत नाहीत, असा कांगावा करणे दांभिकपणाचे नाही का? आणि विश्वसनीय व्यक्ती फक्त नातेवाईकांमध्येच अभिमत विद्यापीठे व खासगी संस्थाचालकांना सापडतात, अन्यत्र नाही, यावर श्री.जांभेकरांचा तरी प्रामाणिक विश्वास आहे का?

३. शासनपुरस्कृत विद्यापीठांतील घोटाळ्यांकडे, त्यांच्या काही कुलगुरूंना गजाआड काही वर्षे काढावी लागलीत, मी दुर्लक्ष करीत नाही, त्याचे समर्थन तर दूरच राहो. पुण्यातील चिंचवड, हिंजवडी, चाकण, वाकड या भागात विकसित झालेल्या कॉर्पोरेट कंपन्यांमधून लागणाऱ्या कार्यकौशल्यात झपाट्याने बदल होत आहेत याची मला चांगली कल्पना आहे. माझे अगदी जवळचे आस-पुतण्या व भाचे (चारजण) तिथे नोकऱ्या करीत आहेत. त्यांपैकी काही खासगी विनाअनुदानित संस्थांमध्येच शिकलेत. पण त्यामुळे १. फक्त अशाच संस्थांमधून पदव्या मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांना नव्या संधी, नोकऱ्या मिळतात; किंवा फक्त तेच विदेशात जाऊन नोकऱ्या करतात आणि २. म्हणून ते जिथे शिकले त्या संस्थांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक व्यवहार संशयातीत आहेत असे निष्कर्ष काढणे तर्कसंगत होणार नाही. म्हणूनच माझी टीका निराधार व फोल आहे हेसुद्धा त्यावरून सिद्ध होत नाही.

ज्या यंत्रणेत मी काम केले, त्यातील उणिवांवर, दोषांवर किंवा गैरव्यवहारांवर मी पांघरूण कधी घातले नाही; त्यांचे समर्थन तर कधीच केले नाही. यूजीसीमधील भ्रष्टाचार, यूजीसीकडील थकित बिले मिळविण्यासाठी काही कमिशन रक्कम नेऊन द्यावी लागते आणि ही कामे करणारे अनेक दलाल दिल्लीत आहेत हे अनेक विद्यापीठांना माहिती आहे. ह्याबाबत उघडपणे मी नोव्हेंबर १९९६ साली झालेल्या कलकत्ता येथील कुलगुरू परिषदेत तत्कालीन यूजीसीच्या अध्यक्षा डॉ.अर्माइटी देसाई यांच्या उपस्थितीत आरोप केला होता. तो त्यांना नाकारता आला नाही.

४. पुण्यातील 'उच्चभ्रू, विचारवंत, यः क्रियावान् स पण्डितः' अशा कुठल्याच विशेषणांना मी पात्र नाही, याची मला कल्पना आहे; पण केवळ खाजगी विनाअनुदानित व्यावसायिक उच्च शिक्षणाची संस्था सुरू केली म्हणजेच माणूस 'क्रियावान' असतो असे म्हणणेसुद्धा आपापल्या क्षेत्रात सचोटीने, प्रामाणिकपणे कार्यरत असणाऱ्या इतर अनेकांवर अन्याय करण्यासारखे होईल. काळाबरोबर माणसाने बदलले पाहिजे हे खरे, पण याचा अर्थ 'रनिंग विथ द हेअर अँड हँटिंग विथ द हाउंड' असा होत नाही. बदलत असताना काळाचे भानही आले आहे की नाही, हे पाहणेही महत्वाचे.

५. काही अभिमत विद्यापीठांत/खाजगी व्यावसायिक कॉलेजेसमध्ये मंजूर विद्यार्थिसंख्येपेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यावर फार टीका करणे अप्रस्तुत आहे, असे श्री.जांभेकरांना वाटते; पण ती चूक न सुधारता, पुढच्या वर्षी जेव्हा पुन्हा अधिक संख्येने विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिले जातात, त्याला 'विद्यार्थी हिता'ची ढाल पुढे करून चालवलेली नफेखोरी नाही म्हणायचे, तर आणखी काय म्हणायचे? अधिक प्रवेश दिलेल्या विद्यार्थ्यांची परीक्षा घ्यावी (विद्यार्थीहित लक्षात घेता) असा हायकोर्टाचा आदेश संस्थाचालक एकदा आणतील; पण पुन्हा पुन्हा असे प्रकार होऊ लागल्यावर विद्यापीठालाही त्या संस्थाचालकांना त्याच उच्च न्यायालयाच्या आदेशावरून प्रवेश रद्द करून विद्यार्थ्यांना त्यांची फी परत करायला लावावे लागले आणि धडा शिकवावा लागला होता, हे श्री.जांभेकरांना माहिती असेलच. यावरूनच एखाद्या कुलगुरूंना हटविण्यासाठी त्या विद्यापीठात सतत चार वर्षे आंदोलने का होतात; ती चालू ठेवण्यात कोण पैसे गुंतवितो, ह्या प्रश्नांच्या उत्तरांची थोडीशी झलक श्री.जांभेकरांना मिळावी अशी आशा आहे.

६. ज्या संस्थांना राज्यशासन/केंद्रशासन अनुदान देत नाही त्यांच्यावर - सुप्रीम कोर्टाच्या निर्णयामुळे १. प्रवेशनियंत्रण समिती, आणि २. शुल्कनिर्धारण समिती ह्या दोन जाचक यंत्रणा खाजगी संस्थांवर लादल्या आहेत असे श्री.जांभेकरांचे म्हणणे. हे 'अडथळे' दूर करायला माझी काहीच हरकत नाही. त्यांना यूजीसी., एआयसीटीई., नॅक इत्यादी केंद्रीय नियामक संस्थांची मान्यता घेणेही अनिवार्य असू नये. त्यांनी त्यांचे अभ्यासक्रम राबवावेत, परीक्षा घ्याव्यात आणि विद्यार्थ्यांना पदवी प्रमाणपत्रे द्यावीत; पण त्यांना जर ह्या नियामक संस्थांची मान्यता हवी असेल, तर त्यांना काही किमान अटींची पूर्तता करावीच लागणार. 'मूलभूत सुविधा' आणि अभ्यासक्रम शिकवणारे प्राध्यापकांचे शिक्षण व अनुभव याबाबत 'पात्रतेच्या निकषात बसणारे' आहेत किंवा नाहीत एवढेच यूजीसी इत्यादींनी, किंवा संलग्नता देणाऱ्या विद्यापीठाने पाहावे हे श्री.जांभेकरांचे म्हणणेही पटण्यासारखे आहे; पण हे दोन निकष जर कटाक्षाने पाळायचे म्हटले, तर आज किती इंजिनिअरिंग, मेडिकल, एमबीए ह्यांसारखी व्यावसायिक दुकाने (महाविद्यालये) बंद करावी लागतील याची केवळ कल्पनाच केलेली बरी!

७. प्रत्येक महाविद्यालयाने 'किती फी घ्यावी' हे इंटरनेटवर ताबडतोब कळते आणि विद्यार्थी तक्रार करू शकतात हे म्हणणे तत्त्वतः बरोबर

आहे. प्रश्न आहे तो खासगी विनाअनुदानित महाविद्यालये 'प्रत्यक्षात किती फी घेतात' हा. विद्यार्थी-विद्यार्थिनी तक्रार करायला धजत नाहीत, कारण प्रात्यक्षिक परीक्षांचे अंतर्गत गुण त्या महाविद्यालयांच्या हातात असतात. तीच गोष्ट प्राध्यापकांना मिळणाऱ्या (दिल्या जाणाऱ्या) वेतनश्रेणीची आहे. विनाअनुदानित संस्थेला मान्यता घेताना त्यांतील सेवाशर्ती अनुदानित संस्थांमधील शासनाने मान्य केलेल्या सेवाशर्तीप्रमाणेच राहतील, अशी अट संस्थाचालकांनी मान्य केलेली असते. प्रत्यक्षात त्यांना काय वेतनश्रेणी दिली जाते (रेकॉर्डवर एक, हातांत वेगळीच) ह्याची निःपक्ष चौकशी जर उच्च न्यायालयाच्या निवृत्त न्यायाधीशासमोर 'इन कॅमेरा' केली, तर अनेक धक्कादायक तथ्ये बाहेर येतील. 'तुला आम्ही अन्नपाण्याला लावला हे विसरू नकोस', अशी प्राध्यापकांना दमदाटी करणाऱ्या संस्थाचालकांची संख्या कमी नाही! अशा बऱ्याच खाजगी संस्थांमध्ये अंतर्गत दहशतीचे वातावरण असावे, हे केवढे दुर्भाग्यपूर्ण आहे!

८. ज्या यंत्रणेत मी काम केले, त्यातील उणिवांवर, दोषांवर किंवा गैरव्यवहारांवर मी पांघरूण कधी घातले नाही; त्यांचे समर्थन तर कधीच केले नाही. यूजीसीमधील भ्रष्टाचार, यूजीसीकडील थकित बिले मिळविण्यासाठी काही कमिशन रक्कम नेऊन द्यावी लागते आणि ही कामे करणारे अनेक दलाल दिल्लीत आहेत हे अनेक विद्यापीठांना माहिती आहे. ह्याबाबत उघडपणे मी नोव्हेंबर १९९६ साली झालेल्या कलकत्ता येथील कुलगुरू परिषदेत तत्कालीन यूजीसीच्या अध्यक्षा डॉ. अर्माइटी देसाई यांच्या उपस्थितीत आरोप केला होता. तो त्यांना नाकारता आला नाही. मंत्रालयात जाऊन खाजगी संस्थाचालक त्यांची कामे कशी करवून घेतात, याबद्दल ह्याच साप्ताहिकाच्या सदरांतून मी अनेकदा लिहिले आहे. तरीही टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाला पुढील तीन वर्षांसाठी मान्यता देणारे पत्र यूजीसीने दिल्यानंतरही त्याचा 'अभिमत विद्यापीठ दर्जा रद्द करण्यात येईल.' असा उल्लेख सुप्रीम कोर्टात सादर केलेल्या प्रतिज्ञापत्रात एचआरडी मंत्रालयाने करणे सर्वथा गैर आहे, अशीच माझी भूमिका आहे; पण म्हणून टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठामध्ये सर्व काही ठीकठाक आहे असे गृहीत धरणेही दिशाभूल करणारे होऊ शकेल!

९. खाजगी संस्था चालवताना काही आर्थिक ओढाताण होत असेलही; पण जो खर्च होतोय असे कागदोपत्री दाखविले जाते तो प्रत्यक्षात केला जातो की नाही हा खरा प्रश्न आहे. चार-पाच कोटींचे कर्ज काढून 'शिक्षणाचा व्यवसाय' करणाऱ्यांनी 'नफा' मिळवायला हरकत नाही, फक्त त्यांनी 'नफेखोरी' करू नये अशी अपेक्षा सुप्रीम कोर्टानेच व्यक्त केली आहे. गुंतवणूक जो करेल त्याने वाजवी नफा मिळवावा. त्याला हरकत नसावी, मात्र '८० टक्के खाजगी विनाअनुदानित संस्था फायद्यात चालत नाहीत' म्हणजे तोटा सहन करून त्या चालविल्या जात आहेत यावर कुणाचाही विश्वास बसणार नाही. त्यांनी ती महाविद्यालये/अभिमत विद्यापीठे बंद करावीत. त्यांतील विद्यार्थी, प्राध्यापक, सेवकांचे काय करायचे ते मान्यता देणारे राज्य/केंद्र शासन, यूजीसी वगैरे पाहून घेतील. 'तुम्ही संस्था सुरू करा' असे

त्यांच्या हातापाया पडून विनवण्या करायला त्यांचेकडे कोणी गेले नव्हते! एका विशिष्ट दराने नफा मिळणे थांबले म्हणून बजाज ऑटो, स्कूटर सारखे भव्य उद्योगधंदे, कारखाने एकाएकी बंद केले जातात आणि एवढेच नाही, तर त्यांच्या मालकांना नंतर खासदारकीही मिळते! यातून विनाअनुदानित 'तोट्यात चालणाऱ्या' महाविद्यालयांच्या संस्थाचालकांनी बोध घ्यावा! महाविद्यालयाच्या बँकखात्यात सव्वा कोटी रुपयांची शिल्लक दाखविली जात असताना तीन-चार महिने पगार दिले जात नाहीत; उलट शिल्लक रकमा शिक्षणबाह्य (उदा. सहकारी साखर कारखाना) कामांकडे वळविल्या गेल्याची उदाहरणे देता येतील. ती कदाचित श्री. जांभेकरांनाही माहिती असतीलच.

खासगी शिक्षणसंस्था, कुठलेही अनुदान नसताना, लो.टिळक, आगरकरांनी काढल्या, तसेच म.फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनीही काढल्या; त्यांच्या संस्थांच्या लौकिकामुळे आणि त्यांच्या शैक्षणिक विश्वासाहतेमुळे त्या संस्थांना कालांतराने शासकीय अनुदानेही मिळाली; पण त्यांनी कुणी पंचतारांकित दिसणाऱ्या इमारती (ज्यांतील ७० टक्के जागेचा कधी वापरच केला जात नाही), किंवा प्रासादिक भवने उभी केल्याचे दिसले नाही, किंवा दोनशे कोटी रुपये खर्चून स्टेडियम आपल्याच नावाने बांधल्याचे किंवा शंभर कोटी रकमेची अघोषित संपत्ती त्यांच्या संस्थांवर धाड पडली असता सापडल्याचे ऐक्यात नाही. 'थोडे कमी दर्जाचे शिक्षण दिले किंवा थोडे गैरव्यवहार सर्वत्रच चालतात तर काय होते', अशी बोटचेपेपणाची भूमिका त्यांनी कधी घेतली नाही, त्यांना घ्यावी लागली नाही. ही उदाहरणे म्हणजे 'पुराणातली वानगी आहेत', 'ती पुराणातच राहू द्या' असे कोणी सुचवू इच्छित असतील तर हरकत नाही, मग मी 'जुन्या काळात वावरणारा, कालबाह्य संस्कार आणि विचार उराशी बाळगणारा आहे,' अशी कोणी टीका केल्यास ती मी सहर्ष स्वीकारीन; मात्र, 'थोडासा भ्रष्टाचार, गैरव्यवहार आणि थोड्या कमी दर्जाच्या शिक्षणाला' मी कदापिही अधिमान्यता द्यायला तयार होणार नाही. ह्या तात्त्विक भूमिकेपायी मला माझ्या कौटुंबिक जीवनात जी किंमत मोजावी लागली, त्याचा तपशील इथे देऊन मी त्याचे भांडवल करू इच्छित नाही.

आता थोडे मुक्त विद्यापीठांबाबत...

मुक्त विद्यापीठ, दूरशिक्षणावरील माझ्या लेखात आणि त्या आधीच्या काही लेखांत मी ऐकीव माहितीवर विसंबून राहिलो असा मुद्दा डॉ.प्रदीप कर्णिक यांनी प्रथम उपस्थित केला आहे. वाद-संवादमधील माझ्या ह्या प्रत्युत्तराच्या आरंभीच 'उच्च शिक्षणावरील माझ्या 'विद्येच्या प्रांगणात' ह्या सदरातील लेखमालेत मी 'वास्तव, अनुभव आणि भाष्य' यांचे मिश्रण वाचकांपुढे ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे, हे स्पष्ट नमूद केले आहे. त्यात 'वास्तव' मांडताना मी वृत्तपत्रीय किंवा ऐकीव बातम्यांचा आधार घेतला हा डॉ.कर्णिकांचा पहिला आक्षेप आहे हे खरे आहे, मात्र त्यात काही गैर आहे असे मला वाटत नाही. तसेच त्यांनाही वाटू नये, कारण डॉ.सुधीर गव्हाणेंच्या आधी

पाच वर्षे कुलगुरुपदावर डॉ.राजन वेळूकर असताना त्यांच्या कारभाराच्या चिंधड्या उडविणाऱ्या कितीतरी बातम्या वर्तमानपत्रात आल्या होत्या, त्यांचा मी वापर का केला नाही? त्यावर मी गप्प का आहे, असा डॉ.कर्णिकांचा दुसरा महत्वाचा आक्षेप आहे. म्हणजे वृत्तपत्रीय बातम्या त्यांना वर्ज्य नाहीत.

१. 'जवळपास सर्वच पारंपरिक विद्यापीठांच्या ठिकाणी मुक्त विद्यापीठांचे उपकेंद्र/अभ्यासकेंद्रच आहे' ह्या माझ्या वाक्यातून 'त्या त्या विद्यापीठांच्या कार्यक्षेत्रात वाय.सी.एम.ओ.यू.चे केंद्र आहे' हेच सांगण्याचा माझा हेतू होता. मुक्त विद्यापीठांचे उपकेंद्र/अभ्यासकेंद्र मुक्त विद्यापीठच चालविणार, ते पारंपरिक विद्यापीठ चालविणार नाही हे मला माहिती नाही आणि त्याबद्दल मी चुकीची माहिती देईन असे डॉ.कर्णिकांना वाटावे याचे आश्चर्य वाटते; पण तो माझ्या वाक्यरचनेचा दोष असू शकेल हे मी मान्य करतो. कोल्हापूर येथील वाय.सी.एम.ओ.यू.च्या उपकेंद्र/अभ्यासकेंद्राच्यासाठी काही वर्षे शिवाजी विद्यापीठानेच जागा दिली होती 'कुठल्या' महाविद्यालयाने नाही. त्या केंद्राचे काम जे अधिकारी पाहत होते ते कोणत्या तरी कॉलेजात शिकवीत होते. त्यांना मुक्त विद्यापीठाने पुरेसा कर्मचारीवर्ग दिला होता किंवा नाही, हे मी कधी पाहिले नाही. मात्र ते अधिकारी त्या केंद्रात बसून शिवाजी विद्यापीठाच्या विरोधात कारवाया करीत होते हे सर्वज्ञात होते. अखेरीस आम्हांला व्यवस्थापन परिषदेचा ठराव करून सदच्छेपोटी दिलेली ती जागा मुक्त विद्यापीठाकडून रिकामी करून घ्यावी लागली!

२. मुक्त विद्यापीठांचा संस्थात्मक विकास सहजासहजी झाला नाही, उलट पूर्ण वेळ पुरेसा कर्मचारी वर्ग नेमून दिलेला नसतानासुद्धा जुजबी स्टाफच्या मदतीने रीजनल डायरेक्टर्सनी प्रयत्न केले म्हणून तो विकास झाला. पण ही 'अंदर की बात' मला माहिती असण्याचे कारणच नाही. दूरशिक्षणाची गरज आहे आणि मुक्त विद्यापीठाचा विस्तार झाला ह्या गोष्टी डॉ.कर्णिकसुद्धा मान्य करतातच. काही रिकामटेकडी माणसे नाशिकच्या कार्यालयात बसून 'झारीतल्या शुक्राचार्या'प्रमाणे अडथळे निर्माण करतात, निरर्थक सभा-बैठकांसाठी हिंडत राहतात त्यामुळे विभागीय उपकेंद्राचा म्हणावा तितका विकास झाला नाही हा तपशील डॉ.कर्णिकांनी लिहिला म्हणून आम्हांला, म्हणजे जे मुक्त विद्यापीठाशी संबंधित नाहीत, त्यांना, समजला.

३. 'सामान्य जनतेला असे वाटते...' हे संदिग्ध लेखन आहे व ते समाजशास्त्राच्या लेखकाने करू नये असे डॉ.कर्णिक सुचवितात. 'सामान्य जनता म्हणजे कोण?' असेही ते मला विचारतात. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाबाबत मीसुद्धा त्या 'सामान्य जनतेपैकी एक' आहे अशाच भूमिकेतून मी ते लिहिलेय. नाशिकचे मुक्त विद्यापीठ, किंवा देशातील सर्व मुक्त विद्यापीठे हा काही माझ्या संशोधनाचा, व्यासंगाचा विषय नाही. सर्वच मुक्त विद्यापीठांत आणि दूरशिक्षण उपक्रमांत नावे नोंदविणारांची गर्दी पारंपरिक बी.ए., बी.कॉम, एम.ए., एम.कॉम, फार तर बी.एड.,

गुंतवणूक जो करेल त्याने वाजवी नफा मिळवावा.

त्याला हरकत नसावी, मात्र '८० टक्के

खाजगी विनाअनुदानित संस्था फायद्यात चालत

नाहीत' म्हणजे तोटा सहन करून त्या चालविल्या

जात आहेत यावर कुणाचाही विश्वास बसणार नाही.

त्यांनी ती महाविद्यालये/अभिमत विद्यापीठे

बंद करावीत. त्यांतील विद्यार्थी, प्राध्यापक,

सेवकांचे काय करायचे ते मान्यता देणारे

राज्य/केंद्र शासन, यूजीसी वगैरे पाहून घेतील.

'तुम्ही संस्था सुरू करा' असे त्यांच्या हातापाया पडून

विनवण्या करायला त्यांचेकडे कोणी गेले नव्हते!

बी.लिब. अशाच कोर्समध्येच सर्वाधिक असते. 'इग्नौ'त ती ७५ टक्के इतकी असते. नाशिकच्या मुक्त विद्यापीठात वास्तव वेगळे असेल तर ते डॉ.कर्णिकांनी सांगावे. ज्याला ते 'संदिग्ध लेखन' म्हणतात त्यामुळे मी वाचकांची दिशाभूल केली आहे का? उलट त्यांनी दिलेल्या अधिकच्या माहितीमुळे माझ्या मुद्द्यांना पुष्टीच मिळतेय असेच कोणत्याही वाचकाला वाटे.

४. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या पुणे प्रादेशिक केंद्रात 'इग्नौ'च्या सहकार्याने केलेल्या सोयीचा आणि चाणक्य मंडलाचा तसा संबंध नाही ह्या तांत्रिक फरकाची मला माहिती नव्हती. पण मुक्त विद्यापीठाचे काही अभ्यासवर्ग चाणक्य मंडलात घेतले जातात, ही माहिती तिथे शिकवायला जाणाऱ्या दोन प्राध्यापकांनीच मला दिली. त्या दोघांना चाणक्य मंडल, मुक्त विद्यापीठ प्रत्येक सत्राचे किती मानधन देत असे ते त्यांनी मला सांगितले, पण मुक्त विद्यापीठ चाणक्य मंडलाला किती मानधन देते हे त्यांना माहीत नव्हते. म्हणून मी 'तपशील कळू शकला नाही' असे लिहिले. त्यावर 'हा तपशील मी कोणाला विचारला होता?' अशी डॉ.कर्णिक यांनी माझी उलटतपासणी सुरू केली. मुक्त विद्यापीठाच्या संकेत स्थळावर ही माहिती नव्हती. त्या दोन प्राध्यापकांनाही माहीत नव्हते, मग मी फोन उचलून अविनाश धर्माधिकारींना सरळ मानधनाबद्दल विचारणे हे डॉ.कर्णिकांना अपेक्षित होते का? कुणाच्या भेटीला त्यांच्या घरी गेल्यावर तिथले गालिचे, फर्निचर पाहून 'काय हो, तुम्हांला पगार नेमका किती मिळतो?' असे विचारणे शिष्टाचाराला सोडून असते. चाणक्य मंडलाला कुलगुरू डॉ.वेळूकरांमुळे 'आयते घबाड मिळाले' हे कर्णिकांना माहीत असेल; मला कसे माहीत असणार? मुक्त विद्यापीठांवरील लेख लिहिण्याच्या चार-पाच दिवस आधी मी यासंबंधी माहिती काढण्याचा प्रयत्न केला. 'केव्हा केला?' त्याच्या वेळा मी लिहून ठेवल्या नाहीत. ती माहिती मी का देत नाही

असा डॉ.कर्णिकांनी प्रश्न मला विचारलाय. आता त्यांना त्या दोन प्राध्यापकांची नावे, पत्ते आणि मोबाईल क्रमांक हा सर्व तपशील इथे द्यायचा का?

५. 'एम.फिल. पदवीसाठी चार हजार विद्यार्थ्यांना मुक्त विद्यापीठाने प्रवेश दिला' हे विधान विद्यापीठावर अन्याय करणारे आहे असे त्यांचे म्हणणे. तसे प्रवेश करावे लागले ह्यासाठी डॉ.कर्णिक यूजीसीच्या नेट-सेट बाबतच्या अनिश्चित, व गोंधळात टाकणाऱ्या धोरणाला दोष देतात आणि ते बरोबर आहे. मी यूजीसीतील धोरणात्मक गलथानपणाचे समर्थन करित नाही; पण मार्गदर्शक देणे ही विद्यापीठाची जबाबदारी आहे की नाही? त्याचा दोष तत्कालीन कुलगुरूंचा होता की संचालकांचा, हे विद्यापीठाबाहेरच्या लोकांना कसे कळेल? तसेच कुलगुरूंनी एम.फिल. अभ्यासक्रमासाठी पाठ्यपुस्तके निर्माण करू दिली नाहीत आणि आता 'आऊटसोर्सिंग' पद्धतीने पुस्तके लिहून घेण्याचा राजमार्गच खुला झाला आहे हे डॉ.कर्णिकच कबूल करतात. ह्यातून मी चुकीची माहिती दिली नाही, तर डॉ.कर्णिकांना माझ्यापेक्षा जास्त तपशील माहिती आहे/होता एवढेच म्हणता येईल.

६. श्री.राजन वेळूकर हे पाच वर्षे कुलगुरुपदावर असताना जे गैरव्यवहार मुक्त विद्यापीठात झाले, जो मनमानी कारभार झाला, सर्व संकेत/नियमांचे उल्लंघन करून दोन अपात्र व्यक्तींच्या ओ.एस.डी. म्हणून नेमणुका करण्यात आल्या, वेळूकरांनी मंत्रालय आणि राजभवनाने जो लाळघोटेपणा करून कुलगुरुपद मिळविले, त्यावर मी माझ्या लेखात मौन का पाळावे, असा महत्त्वाचा प्रश्न डॉ.कर्णिकांनी उपस्थित केलाय. एक तर वेळूकर या व्यक्तीवर मी काही लिहावे, टीकेचा भडिमार करावा एवढी मोठी ती व्यक्ती नाही. त्यांची शैक्षणिक योग्यता/पात्रता काय आहे हे अनेकांना माहिती आहे. त्यावर मी भाष्य करावे इतके त्यांना महत्त्व देण्याचे कारण नाही. नाशिकच्या आणि मुंबईच्या वृत्तपत्रांत त्यांच्याबद्दल आणि मुक्त विद्यापीठाचे धिंडवडे काढणारे लेख/बातम्या आल्या असतीलही, पण तितक्या प्रमाणात त्या पुण्यातील वृत्तपत्रांतून आल्या नाहीत. मुख्य म्हणजे वेळूकरांबद्दल मी काही न लिहिल्याचे कारण हे, की जेव्हा 'त्यांची कीर्ती दिगंत पसरत होती', त्या वेळी मी माझ्या एका कौटुंबिक समस्येशी झुंज देत होतो. २००२ ते २००८ ह्या सहा वर्षांत माझी पत्नी असाध्य दुखण्याने ग्रस्त होती. दोन परिचारिकांच्या मदतीने तिच्या शुश्रूषेत माझी सहा वर्षे कशी गेली, हे मला कळले नाही. त्यामुळे त्या दरम्यान कुलगुरू वेळूकर आणि यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाबद्दल वृत्तपत्रांत काही प्रसिद्ध झाले असेल तरीही त्यांची मी एवढी नोंद घेतली नाही. तशी माझी मनःस्थिती नव्हती. ऑगस्ट २००८ मध्ये माझ्या पत्नीचे दुःखद निधन झाले. श्री.वेळूकरांच्या अनेक कृष्णकृत्यांबद्दल मी ऐकले होते पण ऐकीव माहितीवर काही लिहिणेही डॉ.कर्णिकांना मान्य नाही! त्यामुळे मी काही लिहिले नाही हे एका अर्थाने बरेच झाले! माहितीच्या अधिकाराचा वापर करून वेळूकर किंवा मुक्त विद्यापीठाबाबत अर्ज करून माहिती मिळवणे मला महत्त्वाचे वाटले

नाही. माझ्यापेक्षा डॉ.कर्णिकांना अधिक सखोल माहिती होती, तर त्यांनी लेख लिहून आधी या प्रश्नांना वाचा का फोडली नाही? असा प्रतिप्रश्न मला करता येईल, पण तो मी करणार नाही. जशा माझ्या काही वैयक्तिक समस्या/अडचणी होत्या, तशा त्यांच्याही काही असतील असे समजून त्यांना आपण झुकते माप द्यायला पाहिजे हीच माझी भावना आहे. वेळूकरांबद्दल मी का लिहिले नाही, याचे मी प्रामाणिक उत्तर वर दिले आहे. काहीना मी ती पळवाट शोधली असे वाटत असेल तर दुर्दैव म्हणायचे!

७. मुक्त विद्यापीठाला चांगले कुलगुरू लाभत नाहीत, कृषि-विद्याशाखा प्रमुख डॉ.गुंजाळांसारखे उत्तम संशोधक, शिक्षण व प्रशासक उपलब्ध असताना त्यांना कुलगुरू नेमणुकीत डावलले गेले; नव्या कुलगुरूंना मराठी भाषेची नीट जाण नाही; अपात्र व्यक्तींच्या नेमणुका मुक्त विद्यापीठात होतात; सर्वत्र पैशाचा खेळ आणि गणित सुरू आहे, हे तपशील वाचून मुक्त विद्यापीठे आणि दूरशिक्षण हा चिंतेचा विषय बनला आहे याबद्दल खात्री पटते. राज्य शासनाला म्हणजे मंत्र्यांना आणि उच्च शिक्षण खात्याच्या मुख्य सचिवांना विद्यापीठाची शैक्षणिक विश्वासाहता जपणारे, स्वच्छ पारदर्शी कारभार करणारे आणि विद्यापीठांच्या स्वायत्ततेला शिरोधार्य मानणारे कुलगुरू नकोत. 'थोडेसे वाका' म्हटले तर 'सपशेल लोटांगण/दंडवत घालायला तयार असणारे लोक शासनाला हवेत!' म्हणूनच आपण सर्व समविचारी मंडळींनी एका व्यासपीठावर येऊन उच्च शिक्षणातील सर्व गैरव्यवहार, अपप्रवृत्तींना चव्हाट्यावर आणायला पाहिजे; तसेच धोरणात्मक आणि अभ्यासक्रमांच्या रचनेत कोणते बदल आवश्यक आहेत याचे व्यवहार्य असे पर्याय लोकांपुढे ठेवले पाहिजेत.

८. कोणाच्या तक्रारीमुळे का होईना, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठातील गेल्या १५ वर्षांतील कारभाराच्या चौकशीसाठी राजभवनाच्या आदेशानुसार चौकशी समिती नेमली गेली आहे आणि समितीने कामालाही सुरुवात केली आहे, हे सुचिन्ह आहे. माझ्या लेखात काही त्रुटी असतील, काही माहिती अपूर्ण असेल, पण कुणावर अन्याय करणारी चुकीची विधाने नक्कीच नाहीत. पण त्या त्रुटींमुळे का होईना, डॉ.प्रदीप कर्णिकांना विस्तृत प्रतिक्रिया लिहावीशी वाटली याचे निदान दोन-चार टक्के श्रेय तरी त्यांनी माझ्या लेखाला द्यायला हवे असे मला नम्रपणे सुचवावेसे वाटते. माझ्या लेखमालेवर वेळोवेळी प्रतिक्रिया देणाऱ्या/कळविणाऱ्या सर्व चोखंदळ वाचकांना मनःपूर्वक धन्यवाद.

द. ना. धनागरे

ghanagare.dn@gmail.com

बी/७, दिव्यकुंज अपार्टमेंट्स, १०७६, गोखले रोड,

मॉडेल कॉलनी पी.ओ., पुणे ४११०१६.

Mob. : 9823243752

(या विषयावरील 'वाद-संवाद' आता थांबवित आहोत - संपादक.)

सामान्य कुवतीचे,
बौद्धिक वकूब नसलेले,
अशैक्षणिक कामांत
कमालीचा रस असणारे,
राजभवन वा मंत्रालय
इथे लाळघोटेपणा करून
त्यांच्या जिवार
विद्यापीठात राजकारण
करणारे, दादागिरी करणारे,
सामान्य-गरीब कर्मचाऱ्यांना
नाडणारे, बदलीचे हत्यार
उपसून उत्तमोत्तम व्यक्तींना
कुजवत ठेवणारे, होयबांचा
घोळका करून चहा-भजी
खात इतरांचे चारित्र्यहनन
करणारे, दीर्घ द्वेषी,
कोर्टबाजीत धन्यता मानणारे,
विद्यापीठाचा अमाप पैसा
वकिलांवर उधळणारे
अत्यंत सामान्य कुलगुरू
ज्या विद्यापीठांना लाभतात
त्यांची दशा काय वर्णावी?

मुक्त कुरण : कुणीही यावे चारा खाऊन जावे!

२४ एप्रिलच्या 'साधना' अंकात समाजशास्त्राचे अभ्यासक व कोल्हापूर येथील शिवाजी विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू डॉ. द. न. धनागरे यांचा 'दूरशिक्षणाच्या बुरख्याआड मुक्त विद्यापीठांचा मनमानी कारभार' या शीर्षकाचा लेख 'विद्येच्या प्रांगणात' या सदरामध्ये प्रकाशित झाला आहे. प्रथम त्यांना धन्यवाद देतो!

डॉ. धनागरे हे त्यांच्या सदरातून तात्त्विक विवेचन करणारे लेखन करीत होते, त्यामुळे त्यांच्या लेखनातून अनेक प्रकारच्या अपेक्षा पूर्ण होत होत्या; परंतु अलीकडे त्यांचे लेखन ऐकीव माहितीवर विसंबलेले दिसून येते, त्यामुळे लेखाचा गाभा योग्य असला तरी त्याचे तात्त्विक महत्त्व कमालीचे कमी होते. प्रस्तुत अंकात प्रकाशित झालेला लेख (आणि काही त्यापूर्वीचेही लेख) अशाच ऐकीव माहितीवर आधारलेला आहे, त्यामुळे याचे महत्त्व कमी होऊ नये म्हणून हा पत्रप्रपंच!

सदर लेख 'इग्नौ' या विद्यापीठाच्या कारभाराच्या संदर्भात आणि विशेषतः त्या विद्यापीठाचे कुलगुरू राजशेखरन् पिल्लई यांच्या संदर्भात असला तरी, त्यायोगे यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ आणि टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ या दोन विद्यापीठांच्या कारभारावरही भाष्य केले आहे. मुळात देशभर मुक्त विद्यापीठे, अभिमत विद्यापीठे यांचे प्रचंड 'पीक' आलेले असताना व त्यांचे कारभारही इतकेच गलिच्छ असताना, केवळ या तीन विद्यापीठांवरच बोलणे योग्य ठरत नाही. तसेच 'इग्नौ'च्या संदर्भात लिहिताना यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाबाबत जाताजाता भाष्य करण्याइतका तिथला गैरकारभार 'गौण' नाही. त्यावर स्वतंत्रपणे आणि रीतसर माहिती घेऊन लेख लिहायला हवा.

ऐकीव माहितीवर आधारित लेख असल्याने त्यात काही गफलतीही झाल्या आहेत. उदा...

“जवळपास सर्वच पारंपरिक विद्यापीठांच्या ठिकाणी मुक्त विद्यापीठाचे उपकेंद्र आणि अभ्यासकेंद्र असून...” (पृ. १८) असे विधान त्यांनी केले आहे. कोणत्याही पारंपरिक विद्यापीठात यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाचे उपकेंद्र वा अभ्यासकेंद्र नाही. अशी अभ्यासकेंद्रे राज्यातील विविध महाविद्यालयांत आहेत. विद्यापीठात नाहीत.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या प्रादेशिक केंद्रांची ठिकाणे सांगून (शहरांची नावे सांगून) डॉ. धनागरे असे लिहितात की, “त्यामुळे त्या विद्यापीठाचा संख्यात्मक विकास हा अपेक्षितच होता.” (पृष्ठ १८) विद्यापीठाने केवळ प्रादेशिक केंद्रे स्थापन केली, पण तिथे पूर्ण वेळचे कर्मचारी दिले नाहीत. दोन-तीन कर्मचाऱ्यांच्या साहाय्याने 'रीजनल डायरेक्टर' कसेबसे काम करून घेतात. रिकामी माणसे नाशिकच्या कार्यालयात फालतू सभा घे, सभेच्या नावाखाली हिंडत रहा, असे करत असतात आणि इथे प्रादेशिक कार्यालये, विशेषतः मुंबईचे कार्यालय भरडले जाते. तरीही विद्यार्थ्यांची नोंदणी, परीक्षा घेणे, इतर कामे ते उत्तम करतात म्हणून विकास होतो. डॉ. धनागरे म्हणतात तसा सहज होत नाही. कोणत्याही कुलगुरूला प्रादेशिक कार्यालयांचा, कर्मचाऱ्यांचा हा प्रश्न सोडवावा असे आजपर्यंत वाटले नाही. तो सुटला तर विकास अधिक होईल.

“सामान्यपणे जनतेला असे वाटते...” (पृष्ठ १८) असे जे धनागरे लिहितात, ती 'जनता' कोण? ते कृपया स्पष्ट करावे. इतके सिंधि लेखन समाजशास्त्राचा लेखक कसे करू शकतो? त्याच परिच्छेदात शेवटी ते लिहितात, “वास्तव मात्र बरेच वेगळे आहे.” ते नेमके काय आहे? ते मात्र सांगताना पुन्हा ऐकीव माहितीचा आधार ते घेतात.

पुण्याच्या Virtual Classroom आणि स्टुडिओचे त्यांनी जे अभ्यासकेंद्र म्हणून उदाहरण दिले आहे

ते मुळात चुकीचे आहे. ती पुण्याच्या प्रादेशिक केंद्रात इग्नौच्या सहकार्याने करण्यात आलेली सोय आहे. अविनाश धर्माधिकारी व त्यांच्या 'चाणक्य मंडला'च्या हातांत आयते घबाड ठेवणारे विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरु डॉ.राजन वेळूकर यांच्याविषयी मात्र डॉ.धनागरे चकार शब्दही काढीत नाहीत. मात्र 'तपशील कळू शकला नाही' असे लिहितात. हा तपशील त्यांनी कोणाला विचारला होता? कधी व केव्हा विचारला? ती माहिती मात्र ते देत नाहीत. ते का?

विद्यापीठाच्या अभ्यासकेंद्राबाबत त्यांनी आणखी एक उदाहरण घेतले आहे, ते म्हणजे एम.फिल.चे. "नाशिकच्या विद्यापीठाने एका झटक्यात एम.फिल ह्या संशोधनपर पदवीसाठी चार हजारांहून अधिक विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला होता." हे विधानही विद्यापीठावर अन्याय करणारे आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने एम.फिल. हा सेट/नेटला पर्याय म्हणून जाहीर केल्यावर अनेक विद्यापीठांनी असे शिक्षणक्रम (जे पूर्वीपासून तिथे होतेच, पण विद्यार्थी मात्र येत नव्हते) जोमाने पुढे आणले. सेट/नेटप्रस्त विद्यार्थ्यांनी मोठ्या आशेने तिथे धाव घेतली. पुढे आयोगाने आश्चर्य वाटावे इतकी आपली भूमिका बदलली. त्या विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या नावाने त्यांनी काहीही लिहिले नाही. चूक विद्यापीठाची नसून विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या धोरणाची नाही काय?

याच एम.फिल.च्या अभ्यासक्रमाबाबत डॉ.धनागरे पुढे लिहितात, "नोंदणी केलेल्या एम.फिल.च्या विद्यार्थ्यांना प्रबंध लिहावा लागतो, त्यासाठी मार्गदर्शक नेमण्याबाबत मात्र समाधानकारक सोय झाली नव्हती." मार्गदर्शक पीएच.डी पदवी प्राप्त असेल असे पाहूनच संचालकांनी आखणी केली होती. अभ्यासक्रमाचे निकष, मार्गदर्शक तत्त्वे आखली होती, परंतु तत्कालीन कुलगुरूंनीच या तत्त्वांना हरताळ फासला. नवीन केंद्रांना भेटी न देताच, मार्गदर्शक उपलब्ध नसतानाही मान्यता दिल्या, त्याला संचालकांचा नाईलाज होता. कुलगुरूंमुळे संचालकांवर अन्याय करणे योग्य नव्हे.

विद्यापीठाची पाठ्यपुस्तके, त्यांचे लेखन, दर्जा, पुण्याच्या लेखकांवर होत असलेला अन्याय या बाबतीतही डॉ.धनागरे यांना 'तक्रारी करता आल्या.' पण यात तसे तथ्य नाही. संपादक, लेखक, भाषिक संपादक, संपादक मंडळ, निर्मितिविभाग, मुद्रितशोधक या मोठ्या टीमवर अन्याय करणारी ही बाब आहे. देखणी छपाई, उत्कृष्ट रचना, मराठी भाषेत आलेले नवनवे विषय, पारिभाषिक शब्द इत्यादींमुळे यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाची पुस्तके उत्तमच ठरतात. (मात्र आता त्यांच्या सुधारित आवृत्त्या, नवीन माहितीची भर घालून काढायला हव्यात.) मात्र विद्यापीठाच्या धोरणाला फाटा देऊन तत्कालीन कुलगुरूंनी एम.फिल.साठी पुस्तकेच निर्माण करू दिली नाहीत. ती न देताच कोर्स सुरू केले. विद्यापीठाच्या धोरणाला बाधा आणणाऱ्या त्या कुलगुरूंची चौकशी व्हायला नको का? आता तर काय 'आऊटसोर्सिंग' ही नामीच युक्ती मिळाली आहे, पैसा कमवायला. त्याची नक्कीच चौकशी व्हायला हवी.

व्यावसायिक अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन, विज्ञान यांबाबत डॉ.धनागरे दीर्घ टिप्पणी करतात, ती अगदी योग्यच आहे; मात्र कृषिबाबत त्यांचे विधान अन्याय करणारे आहे. कृषीचे प्रमुख

डॉ.गुंजाळ हे अत्यंत उत्कृष्ट प्रशासक आहेत. त्यांनी तयार केलेले वाचन साहित्य, केंद्राच्या मान्यतेसाठी दर वर्षी केली जाणारी पाहणी, त्यात आढळून आलेल्या स्थितीनुसार केंद्रांना दिलेला दर्जा, ह्या पद्धती उत्तम तर आहेतच, पण इतर ज्ञानशाखांनी त्यांचा किता गिरवायला हवा इतक्या त्या प्रशंसनीय आहेत. त्या शाखा सुस्त झाल्या आहेत. त्यांना जागं करायला हवं. हलवायला हवं. त्यावर डॉ.धनागरे का बोलत नाहीत?

डॉ.धनागरे जितकं 'इग्नौ'च्या राजशेखरन पिल्लई यांच्याबद्दल लिहितात, त्याच्या तुलनेत एक टक्कासुद्धा यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या पाच पाच वर्षांचा कालावधी पूर्ण केलेल्या कुलगुरूंबाबत लिहीत नाहीत. ते का? ते सोडून पाच महिने केवळ ज्यांनी प्रभारी कुलगुरू म्हणून कारभार पाहिला त्यांच्या बाबत मात्र लिहितात व तेही वर्तमानपत्री बातमीच्या हवाल्यावर. वर्तमानपत्रांचाच हवाला द्यायचा तर डॉ.गव्हाणेच्या आधीचे कुलगुरू डॉ.वेळूकर यांच्या कारभारांच्या चिंधड्या उडवणाऱ्या किती बातम्या वर्तमानपत्रांत आल्या होत्या! दूरदर्शनवरही दिसल्या होत्या आणि कर्मचारी, संघटनांच्या पातळीवर 'काळिमा' लागण्याइतक्या नीच पातळीवर जाऊन धडकल्या होत्या. त्याबाबत डॉ.धनागरे का गप्प? वर्तमानपत्राचाच जर दाखला द्यायचा तर डॉ.गव्हाणे यांच्या कार्याचा गौरव करणारा लेख 'महाराष्ट्र टाइम्स'मध्ये आला होता. त्याचा डॉ.धनागरे का उपयोग करीत नाहीत? डॉ.गव्हाणे यांच्यावर बोट ठेवताना प्रकाश वाणी यांच्या तक्रारीचाही ते हवाला देतात, पण मुक्त विद्यापीठात पद नसताना, पात्रता नसताना श्री.वाणी यांना O.S.D. या पदावर आणले गेले व नंतर त्यांच्याकडे कुलसचिवांचा 'चार्ज' दिला गेला, याचा मात्र ते उल्लेखही करीत नाहीत; किंवा समाजकल्याण खात्यातर्फे त्यांची चौकशी चालू होती ती का व कशासाठी, याचाही धनागरेंना उल्लेख करावासा वाटला नाही. श्री.कोवळे असेच एक O.S.D. (व नंतर कुलसचिवांचा चार्ज घेणारे दुसरे गृहस्थ), त्यांना रातोरात विद्यापीठातून पोबारा करावा लागला. तो का? या पलायनाला कोणी साहाय्य केले? कोणाच्या ओळखीने हे दोन O.S.D. विद्यापीठात घुसले होते, याची ठोस माहिती डॉ.धनागरे यांना मिळू शकते. ऐकीव वा वृत्तपत्रीय बातम्यांवर अवलंबून राहण्याची त्यांना गरज भासणार नाही. माहितीच्या अधिकारातही डॉ.धनागरे माहिती मागू शकतात. असली माणसं तक्रारी करणार आणि राजभवन त्यांच्या तक्रारीवर वेळ व पैसा खर्च करणार. वा! अजब न्याय आहे!

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाबाबत वार्ड वाटतं. तळागाळातल्या माणसांसाठी, स्त्रिया आणि शिक्षणव्यवस्थेतून बाहेर फेकल्या गेलेल्या माणसांसाठी हे विद्यापीठ निघालं तेव्हा महाराष्ट्रातल्या तमाम अनुदानित महाविद्यालयांनी, प्राध्यापक-ग्रंथपालांनी सहकार्याचा हात पुढे केला. मदत केली. जागा, वीज, प्राध्यापक सर्व काही अत्यंत अल्प दरात उपलब्ध केले. काही गोष्टी तर फुकट दिल्या. पुढे मात्र ही तत्त्व साधारणतः मा.कुलगुरू अशोक प्रधान यांच्या कालखंडानंतर गुंडाळून ठेवून खाजगी संस्थांच्या घशात गेली. पैसा कमवणे हाच उद्देश झाला. जुने आहे तेच पुन्हा पुन्हा छपायचे

आणि विद्यार्थ्यांच्या गरजेचा फायदा उठवत पैसा गोळा करायचा. नवी पुस्तके, नवे अभ्यासक्रम अपवादनेच आले. आपली प्रशासकीय जबाबदारी संस्थांवर ढकलायची व विद्यापीठाच्या कर्मचाऱ्यांनी मजा मारायच्या असा खाक्या झाला. पेपर तपासायला जो कोणी येईल त्याला पकडायचे व त्याच्याकडून कसेबसे काम करून घ्यायचे. केंद्रांची तपासणी नाही, प्रत्येक अभ्यासक्रमासाठी किमान दोन ते तीन प्राध्यापक नेमायला हवेत, याचा त्यांना पत्ताच नाही. कामचलाऊ सेवानिवृत्त माणूस घ्यायचा किंवा कोणावर तरी पाच-सात हजारावर जबाबदारी द्यायची व विद्यापीठाचा पैसा वाचवायचा, असले सारे धोरण! प्रकुलगुरूच संस्था काढतो, तिथे इतरांचे काय? नवे अभ्यासक्रमच असे घ्यायचे की त्यात पुस्तके काढायला लागणार नाहीत किंवा काढायचीच झाली तर 'आऊटसोर्स'चा वापर करायचा. पूर्वी ६०-४० असे पैशाचे गणित होते. ६० टक्के रक्कम विद्यापीठाकडे यायला हवी, यासाठी विद्यापीठ दक्ष होते. आता हे प्रमाण ८०-२० किंवा ७०-३० झाले आहे. म्हणजे २० किंवा ३० टक्क्यांवर विद्यापीठ खूष असते. याची कोणी दखल घेणार आहे का? राजभवन याची चौकशी करणार आहे का?

हे सगळे का होते? कारण सामान्य कुवतीचे, बौद्धिक वकूब नसलेले, अशैक्षणिक कामांत कमालीचा रस असणारे, राजभवन वा मंत्रालय इथे लाळघोटेपणा करून त्यांच्या जिवावर विद्यापीठात राजकारण करणारे, दादागिरी करणारे, सामान्य-गरीब कर्मचाऱ्यांना नाडणारे, बदलीचे हत्यार उपसून उत्तमोत्तम व्यक्तींना कुजवत ठेवणारे, होयबांचा घोळका करून चहा-भजी खात इतरांचे चारित्र्यहनन करणारे, दीर्घ द्वेषी, कोर्टबाजीत धन्यता मानणारे, विद्यापीठाचा अमाप पैसा वकिलांवर उधळणारे अत्यंत सामान्य कुलगुरू ज्या विद्यापीठांना लाभतात त्यांची दशा काय वर्णावी? याचे एकच उदाहरण बोलके आहे.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू डॉ.वेळूकर यांची विद्यापीठात रिक्षाचालकांशी बाचाबाची झाली तर त्यांनी लगेच सर्व रिक्षांना विद्यापीठात येण्यास बंदी केली. प्राध्यापक, विद्यार्थी, पालक विद्यापीठाच्या दारापासून हातांत बॅगा वगैरेंची ओझी वाहत पाच वर्षे चालत येत होती, पण एकाही महाभागाला असे वाटले नाही की, याला विरोध करावा. ज्यांचा विरोध होता त्यांनी विद्यापीठात येणे बंद केले; पण तिथल्या प्राध्यापक-कर्मचाऱ्यांना याचे काहीही वाटले नाही. ज्यांच्या द्वेषाने बदल्या केल्या, त्यांच्याबाबत सहकारी प्राध्यापकांना काहीही वाटले नाही. अशा 'मूक' समाजात दुसरे काय होऊ शकते? डॉ.द.ना.धनागरेसारख्या विचारवंताला आपली लेखणी असल्या माणसांवर व्यर्थ खर्च करावी लागते. यातून निष्पन्न काय? पुन्हा राजकारण, द्वेष, राग, उड्डे काढणे, सुधारणा नाहीच. कारण सर्वच समाज थंड झालाय. आपण सर्वच जण भेकड झालो आहोत. हे सार काढायचे का? होय, हेच काढावे लागेल.

मराठी लोकभाषेत शिक्षण देणारे यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ आता सहजपणे इंग्रजी शिक्षणक्रम आणते. राबवते. पैसा कमवते. कोणालाही याची लाज वाटत नाही. चाडही नाही. महाराष्ट्रात

एक विद्यापीठ मराठी भाषेसाठी, मराठी भाषेत शिक्षण देण्यासाठी सुरू होते आणि २० व्या वर्षातच त्या विद्यापीठाला मराठी बोलणारा, जाणणारा, लिहिता येणारा कुलगुरू मिळू नये? मराठी भाषेचा गळा काढून रडणाऱ्या पक्षांना, संघटनांना (कर्मचाऱ्यांच्या संघटनांमध्ये त्यांच्याच युनियन्स आहेत) याचे काहीही वाटू नये, याला काय म्हणावे?

कवडीचीही गरज नसताना प्रचंड मोठा दहा-बारा कोटीचा स्टुडिओ बांधला जातो. गेल्या १० वर्षांत या विभागाची निर्मिती काय? शून्य! चार-दोन वाचकांच्या पलीकडे वाचक नसताना प्रचंड मोठी ग्रंथालयाची आठ-दहा कोटींची इमारत बांधली जाते. पंचतारांकित हॉटेल असावे असे विश्रामगृह बांधले जाते. त्याच्या फर्निचरची बिले आपला सेवाकाळ संपायच्या आत चुकती केली. फर्निचर अजून यायचेच आहे. ही बांधकामे का, हे कळायला कोणी ज्योतिषी नकोय. असो. डॉ.धनागरे यांना धन्यवाद! एका महत्त्वाच्या विषयावर आपण लिहिलेत; पण वरील माहिती दिली असतीत तर अधिक बरे झाले असते. अर्थात, उपयोग काहीच झाला नसता म्हणा! राजरोसपणे व्यवहार सुरूच राहिले असते व राहतील.

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठात डॉ.भा.दि.फडके, इरगोंडा पाटील, सुनील कर्णिक, शरच्चंद्र बडोदेकर, अतुल पेठे, मुकुंद टाकसाळे यांच्यासारखी चांगली माणसे होती. त्यांनी केलेले योगदान आजही वाखाणले जाते. डॉ.रमेश वरखेडे, श्री.चंद्रकांत भोंजाळ, डॉ.शरणकुमार लिंबाळे, श्री.दादा मोरे यांच्यासारखे उत्तम लेखक विद्यापीठात कार्यरत आहेत, पण त्यांना अडगळीत टाकले जाते. डॉ.सूर्या गुंजाळ हे व्यक्तिमत्त्व तर फारच मोठे आहे. जागतिक बँकेने ग्लोबल ओपन फूड अँड ॲग्रिकल्चरल युनिव्हर्सिटी स्थापन केली. त्याच्या साऊथ एशिया विभागाचे विभागीय संचालक म्हणून डॉ.गुंजाळ यांची तीन वर्षासाठी निवड झाली होती. हैद्राबादला ते तीन वर्षे होते. डॉ.गुंजाळांसारख्या माणसाची कुलगुरू म्हणून मात्र निवड झाली नाही. त्याऐवजी प्राचार्य व्हायचीसुद्धा लायकी नसणारी माणसे डाव साधून गेली, त्याला काय म्हणावे? कुलगुरू जरी नाही तरी, कोणीही सूत्र माणूस अशा 'संपन्न', बुद्धिमान, हुषार माणसाला प्रकुलगुरू करेल की नाही? पण तसे करायला किमान शैक्षणिक बुद्धिमत्ता हवी ना? मुळात या विद्यापीठाला प्रकुलगुरू हवाच कशाला? तो असू नये अशी मागणी संघटनेने केली होती, पण दोन्ही पदांची 'अ'राजकीय सोय नाही तर कशी लागली असती? पुढे याच कुलगुरू व प्रकुलगुरू यांच्यातून विस्तव जाईनासा झाला, हेही विद्यापीठाने पाहिलेच आहे.

किती लिहावे? डॉ.धनागरे सर, एखादा ग्रंथ लिहिता येईल असे हे मुक्त कुरण आहे! कोणीही यावे चारा खाऊन जावे, अशी परिस्थिती! तेव्हा तूर्तास इथे थांबू या!

डॉ. प्रदीप कर्णिक

३०१, टॉवर नं. १, फ्लॉवर व्हॅली,

नारळीपाडा, ठाणे ४००६०१

Mob. : 9821299736

महाराष्ट्र चरित्र-ग्रंथमाला (संच)

संपादक

अरुण टिकेकर / ६० ना० धनागरे / प्र० ना० परांजपे

- ◆ एकूण चरित्रे ६१ + साक्षेपी संपादक श्री० अरुण टिकेकर यांच्या विवेचक प्रस्तावनेसह
- ◆ एकूण पृष्ठसंख्या ११,००० (डिमी)

- ◆ मूल्य : रुपये १०,०००/-
- ◆ प्रकाशनपूर्व सवलत मूल्य : रुपये ७,५०० + टपाल/कुरियर खर्च रुपये ५०० = एकूण रुपये ८०००/-

प्रकाशनपूर्व सवलत नोंदणी :
दिनांक १ मे २०१० ते १५ जुलै २०१०

भव्य प्रकाशन समारंभ : सप्टेंबर २०१०

- ◆ प्रकाशनपूर्व सवलत मूल्याची रक्कम आपण डिमांड ड्राफ्ट/ऑटपार धनादेश/रोख/मनिऑर्डर/ 'श्री गंधर्व-वेद प्रकाशन पुणे' या नावाने काढून, आमच्या प्रकाशन संस्थेकडे जमा करावी आणि आपल्या संचाची नोंदणी करावी.
- ◆ महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला संच आपल्याला दोन आकर्षक बॉक्समधून प्रकाशन समारंभानंतर आपण दिलेल्या पत्त्यावर पोस्टाद्वारे किंवा कुरियरद्वारे पाठवण्यात येईल.

संपर्क : श्री गंधर्व वेद प्रकाशन

१२८६ सदाशिव पेठ, चिमण्या गणपती जवळ,
पुणे- ४११ ०३० सूर्यवनी : २४४९३५०२
९८२३१९०७३४, ९४२२०८६०८४
Email : gandharv_ved@hotmail.com

| म हा रा छ च रि त्र | ग्रं थ मा ला | सं च |

महाराष्ट्र राज्य निर्मितीच्या सुवर्ण महोत्सवी सोहळ्यानिमित्त एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकामधील बुद्धिमान, प्रतिभावान व कर्तबगार मराठी व्यक्तींचा चरित्र ग्रंथमाला संच प्रकल्प !!

चरित्रनायक । चरित्रकार

- * जगन्नाथ शंकरशेट । अमला नेवाळकर
- * आचार्य बाळशास्त्री गोमरेकर । व्ही० ए० पाटील
- * वाढोबा पांडुरंग तर्कडेकर । अरुणा दुभाषी
- * भाऊ दानी लाड । अ० प्र० जामखेडकर
- * 'लोकहितवादी' गोपाळ हरी देशमुख । अरुण जोशी
- * विष्णूबाबा बरुचारी । न० म० जैन
- * महात्मा जोतीबा फुले । उमेश बगाडे
- * रामकृष्ण गोपाळ मांडारकर । वा० ल० मंत्रूळ
- * महादेव मोरेश्वर कुंटे । प्रभा लिम्बये
- * शंकर पांडुरंग पंडित । अविनाश सहस्त्रबुडे
- * न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे । अरुण टिकेकर
- * सण्णासाहेब किलोस्कर । अर्चना डेकगे
- * विष्णूशास्त्री चिपळूणकर । छाया बकाणे
- * न्यायमूर्ती काशिनाथ अंबक तेलंग । नरेंद्र चपळगावकर
- * शंकर बाळकृष्ण दीक्षित । अशोक ठाकूर
- * गोपाळ गणेश आगरकर । अविनाश कोल्हे
- * लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक । सदानंद मोरे
- * वंदिता रमाबाई । मीरा कोसंबी
- * मधवी शौंडी केशव कर्वे । विलास खोले
- * रमाबाई रानडे । माधवी कामत
- * श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड । दामोदर नेने
- * शिवराम महादेव परांजपे । प्र० ना० परांजपे
- * इतिहासाचार्य वि० का० राजवाडे । सुरेश देशपांडे
- * 'रियासत'कार सरदेसाई । श० श्री० पुराणिक
- * गोपाळ कृष्ण गोखले । अशोक मोडक
- * साहित्यसम्राट न० चि० केळकर । सुरेश जोशी
- * नाट्याचार्य कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर । तारा भवाळकर
- * महावीर विठ्ठल रामजी शिंदे । सुहास कुलकर्णी
- * छत्रपती शाहू महाराज । भा० ल० बोले
- * रंतेकर २० पु० परांजपे । अनंत देशमुख
- * प्राध्यापक धर्मानंद कोसंबी । मे० गी० धडमले
- * गाडगेमहाराज । मुकुंद सनगळ

चरित्रनायक । चरित्रकार

- * मातरसन् डॉ० पां० वा० काणे । प्याकर दामोदरकर
- * लोकनायक माधव श्रीहरी कणे । द० ना० धनागरे
- * सेनापती पांडुरंग महादेव बापट । यशवंत सुमंत
- * मुलाबराबमहाराज । सच्चिदानंद शेवडे
- * प्र० रघुनाथ धोंडो कर्वे । ज० शं० आपटे
- * स्वातंत्र्यवीर वि० व० नावरकर । शं० ना० नवलयेकर
- * ज्ञानकोशकार श्रीधर व्यंकटेश केतकर । गीता वैशंपायन
- * डॉ० शंकर पुन्नेलस आपारकर । मंडित विद्यासागर
- * प्र० श्री० म० माटे । विमल भालेरवा
- * कर्मवीर भाऊराव पाटील । रमेश जाधव
- * डॉ० बाबासाहेब आंबेडकर । किशोर गायकवाड
- * आचार्य शं० द० नावडेकर । रातेश्वरी देशपांडे
- * आचार्य विनोबा भावे । गणेश राजत
- * डॉ० विठ्ठलराव किशे-पाटील । अनिल शिंदे
- * आचार्य प्र० के० अंबे । विलास खोले
- * डॉ० पंगारबाव देशमुख । नीतीन शिंदे
- * कापेड श्रीपाद अमृत हांगे । वासंती दामले
- * माने गुरुजी । चैत्रा रेडकर
- * तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी । अरुंधती खंडेकर
- * डॉ० धनंजय रामचंद्र शाहजी । सुलभा बाहे
- * उद्योगपती शंतनुराव किलोस्कर । भा० र० साबडे
- * स्वामी रामानंदतीर्थ । सुभाषचंद्र वाघोलीकर
- * इरावती कर्वे । रामचंद्र मुटाटकर
- * गोळवलकर गुरुजी । मधू देवलेकर
- * प्र० डॉ० डी० कोसंबी । अशोक चौसाळकर
- * तुळजोजीमहाराज । प्र० ल० गावडे
- * दुर्गा भागवत । प्रतिभा रानडे
- * बाबा सामोटे । सुचित्रा घोगरे-काटकर
- * यशवंतराव चव्हाण । विश्वास नाईकनवरे
- * बाळशास्त्री इरदास । यशवंत पातक
- * मांडुरंगशास्त्री आठवले । राजेंद्र खेर
- * नरहर कुरुंदकर । विनोद शिरसाट

Mohan Thalte

महाराष्ट्रातील प्रमुख ग्रंथ विक्रेत्यांकडे 'महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमालेच्या' संचाची नोंदणी सुरू आहे!

साधना साप्ताहिक :
१२ जून २०१०

एन.डी.नं. आर.एन.आय.१६०१/५७
रजि.क्र. एल-२/आर.एन.पी./पी.एन.सी.डब्ल्यू./डब्ल्यू-१७८/२००९-२०११
तिकिटाशिवाय पाठवण्याचा परवाना नं. ७
पोस्टिंग दर गुरुवारी मार्केटयार्ड पी.एस.ओ. सॉर्टिंग ऑफिसमधून

‘साकेत’ची नवीन प्रकाशने

विद्यार्थी जीवनातील प्रश्न, अडचणी, संघर्ष
आणि आनंद यावर प्रकाश टाकणारी कादंबरी.

परक्यापरी
अशा
मी

सुनील मायी

किंमत १८०/-ट.ख.-२५ रु.

काजोळ ही एका संस्कारक्षम संवेदनशील
बालमनाची उत्कट अभिव्यक्तीची कादंबरी.

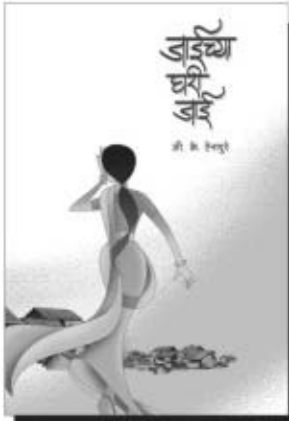
काजोळ

बाबा भांड

चौथी आवृत्ती

किंमत १२५/-ट.ख.-२५ रु.

आजच्या समकालीन आघाडीच्या
महत्वाच्या कादंबरीकाराची कादंबरी.

जाईच्या
घरी
जाई

जी. के. ऐनापुरे

किंमत १६०/-ट.ख.-२५ रु.

ग्रामीण जीवन, तेथील संघर्ष, दारिद्र्य आणि
प्रश्न यांचा वेध घेणारा कथासंग्रह.

कागूळ

गणेश आवटे

किंमत १३०/-ट.ख.-२५ रु.

साकेत प्रकाशन प्रा.लि. पुणे शाखा :

११५, म. गांधीनगर, स्टेशन रोड,
औरंगाबाद. ४३१ ००५
दूरध्वनी : (०२४०) २३३२६९२/९५,
मो. ९८२२४७८८९५.
info@saketpublication.com

पुणे शाखा : (रविवार बंद)

ऑफिस नं. ०२ 'ए' विंग, पहिला मजला,
धनलक्ष्मी कॉम्प्लेक्स, ३७३ शनिवार पेठ,
ठाकरसी कन्या शाळेजवळ, पाटे हाईट्स
समोर पुणे-३०मो. ९४२२२२५४०७

साकेत ग्रंथवार्ता

मासिक नियमित वाचा.
वार्षिक वर्गणी-१००/-
त्रैवार्षिक वर्गणी-२००/-
पंचवार्षिक वर्गणी-३००/-

आपले नाव, पत्ता व ई-मेल ९८८१७४५६०५ वर SMS करून नवीन पुस्तकांची माहिती मोफत घरपोच मिळवा.